

Recensioner

Bedrägliga begrepp. Kön och genus i humanistisk forskning

Gudrun Andersson red.

Opuscula Historica Upsaliensia, Uppsala 2000, 217 s.

UNDER HISTORIKERN Gudrun Anderssons ledning har unga forskare samlats till seminarier i Uppsala, en verksamhet som nu utmynnat i antologin *Bedrägliga begrepp*. Men vilka begrepp är det som är så bedrägliga? Som undertiteln avslöjar har seminariet samlats kring diskussioner om hur *kön* kontra *genus* ska tolkas. I denna bok redovisar tio doktorander sina avhandlingsarbeten utifrån denna diskussion under tre teman. I avsnittet om kroppen får studien en rivstart med diskussionen om just kön och/eller genus i forskningen. Det andra temat behandlar kvinnliga och manliga ideal, till exempel i medicinens värld. Det sista temat – aktörer och argument – hanterar problematiken att sammanföra de övergripande idealen med de levande individerna, allt inom genusforskningens ram.

Att boken har sin grund i seminarieverksamhet märks då texterna är väl genomarbetade och har en koncentrerad sammanhållning. Detta syns inte minst i de teoretiska diskussionerna, som främst tycks ha handlat om Joan Wallach Scotts och Michel Foucaults teorier om makt. Doktoranderna kommer ifrån olika discipliner, och tematiken kön-genus diskuteras inom och mellan ämnesgränserna av historiker, idéhistoriker, litteraturvetare och etnologer. Författarna är alla unga vetenskapare som utan att blinka kritiserar äldre forskning. Ett exempel är Maja Larssons bidrag *Ett ängsligt sysslande med könens ordning. Medicinska tolkningar av kroppen vid 1800-talets mitt*. Hon vänder sig mot tanken att man kan se könens tydliga särskiljande efter Thomas Laqueurs enkönsteori för äldre tider. För Larsen är fackpressens fascination över menstru-

erande män och dylikt argumentation nog för att det biologiska könet är påverkbart av klimat, moral, arbete med mera. Ett annat exempel är Sofia Ling, som i *Kvinnlig och manlig läkekonst. Om "kvacksalveri" och genus som analytisk kategori*, går emot Joan Scott om könets primära betydelse: "[a]ndra faktorer än genus måste kunna vägas in i analysen om man vill försöka förstå läkares förhållningssätt till kvacksalveri." (s. 111). Förutom att Ling med detta uttalande är mer nyanserad än vad flertalet kvinno- och genusforskare har varit tidigare gällande betydelsen av annat än kön (och till viss del klass), så har man nu i Sverige kommit så långt att man kan kritisera den nyss påbörjade manlighetsforskningen. I *Gossen & husbonden. Ideal, individer och äktenskap i 1700-talets Sverige* har Andreas Marklund rejält med kritik att leverera till genusforskarna som arbetar med könens ideal. "Själva tillfället då idealen återopas och mediet genom vilket detta sker har också en historia. Iakttagelsen låter som en truism, men kontext och kritisk källbehandling ersätts ofta i modern genusforskning." (s. 181). Det som Marklund vänder sig emot är de manlighetsmatriser som till exempel Claes Ekenstam och Jonas Liliquist skapat för historiens män. Den förstnämnde skriver om manlig gråt från antiken till romantiken, den sistnämnde om omanlighet i Norden från vikingatid till 1800-tal.¹ Recensenten håller med Marklund i hans kritik, men vill poängtera att båda dessa nämnda texter är förtjänstfulla inte minst då författarna försöker arbeta på ett i Sverige så gott som tomt forskningsfält.

Jag vill uppmärksamma två av texterna i antologin som speciellt intressanta. Den ena är Karin Janssons artikel *Bakom normen. Kvinnofrid och genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige*. Hennes kommande avhandling kommer nog att vara efterfrågad både av genushistoriker och av andra, angelägna att veta

RECESSIONER

mer om brottsoffer i historisk tid. I denna antologi får vi möta hennes spännande tankar om normer (föreskrivna uppfattningar) och föreställningar (beskrivande uppfattningar), och om hur det bakom de dominerande uppfattningarna finns andra inställningar. Det är för Jansson i denna konflikt av åsikter om det manliga och det kvinnliga, speciellt i relation till våldtäkt, som dramatiska ting kan utläsas. En annan intressant text berör ett annat ämne som behöver mer uppmärksamhet. Det är Björn Lindegren, som skriver sin avhandling vid Institutionen för kulturanthropologi och etnologi. Denna kommer att handla om politiska identiteter i Zimbabwe, och i *Män regerar men blod talar. Identitet, genus och släktskap vid tillsättningen av en kvinnlig ndebelehövding i Zimbabwe* har han tagit fasta på vad som händer när en kvinna blir ledare i ett traditionellt manligt samhälle på 1990-talet.

Trots att antologin är intressant är det svårt att se vilken målgrupp som författarna har tänkt sig. Birgitta Hellmark Lindgrens artikel *Från kön till genus tur och retur?* och Marika Andras text *Vad är könskillnad?* inleder antologin, och båda skulle kunna användas i undervisningssammanhang. När det gäller resterande artiklar kan det vara svårt att se vem den tänkte läsare ska vara. *Opuscula Historica Upsaliensia* har som ändamål att sprida universitetets forskningsrön, och texterna får helt enkelt ses som en samlad presentation av några pågående avhandlingsprojekt, i ett diskussionssammanhang utifrån begreppen *kön* och *genus*.

Anna Wallete

- 1 Claes Ekenstams text "En historia om manlig gråt" finnes i *Rädd att falla. Studier i svensk manlighet* (red. C. Ekenstam), Stockholm, 1998. Jonas Liliequist "Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal" ur *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv* (red. A. M. Berggren), Stockholm, 1999.

Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo

Lars M Andersson, Anna Jansdotter, Bodil E B Persson & Charlotte Tornbjør red
Nordic Academic Press, Lund, 2000. 416 s.

LUNDAPROFESSORN BENGT ANKARLOO gick i pension i november år 2000, och då fick han – i rätt tid – denna festskrift. Först slås man av att detta är en mycket vacker bok, och det är förvisso på sin plats redan av den anledningen att Bengt Ankarloo bland mycket annat är en estet. Dessutom är det lite av en trend, mycket välkommen, att större omsorg läggs på böckers utseende. Så mitt i all klagolät över minskade anslag till humaniora, finns här något att glädja sig över; utvecklingen är i sin tur beroende på existensen av välvilliga stiftelser och andra donatorer.

Ordet "rätt" har som bekant olika slags innebörd: rätt = rättigheter, rätt = domstol och rätt = maträtt. Dessa olika innebörder har varit inspirerande för bokens författare. Den sistnämnda betydelsen återfinns hos Anna-Christina Ulfsparré, som talar om "Att duka ett smörgåsbord för forskare", och smörgåsbordet är vad våra arkiv tillhandahåller särskilt efter informationsteknologins genombrott. Men under detta tema skriver också Barbara A Hanawalt från Ohio State University. Hon skriver mycket instruktivt om hur man rätt skulle uppföra sig under en medeltida bankett. Uppriktigt sagt verkar det inte ha varit så roligt, för framför allt skulle bankettdeltagarna vara tysta.

När det gäller rättigheter, har Bengt Sandin skrivit om rätt barndom under "barnets århundrade", Christina Carlsson Wetterberg om kvinnors rätt i samband med debatten kring 1920 års giftermålsbalk, Birgitta Odén om de gamlas rättigheter i ett tusenårigt perspektiv, Yvonne Maria Werner om nordiska katoliker mellan katolsk och nordisk rättstradition samt Ingrid Millbourn om rätten till samarbete utifrån en Kooperativa Förbundet-film från 1944.

Av dessa uppsatser har jag särskilt fäst mig

vid Carlsson Wetterbergs. Debatten kring ny giftermålslagstiftning ger många utblickar, givetvis mot maktförhållandet i ett äktenskap men också mot synen på kvinnors lönearbete, mot tidens uppfattning av sedlighet och mot äktenskapsdiskussionens förhållande till tidens rastänkan.

En något speciell rättighet skriver Anna-Brita Lövgren om: "Rätten att färdas fritt". Det är en nyttig uppsats som klarlägger hur begränsad friheten var före 1860. Spridning av politiska villolärer skulle hejdas, och man skulle hindra spioneri och organiserandet av uppror. Handeln skulle kontrolleras, och "löst folk" skulle inte få stryka omkring. Den plötsliga stora friheten för resande 1860 passar väl in i avreglerandet vid 1800-talets mitt. I själva lagstiftningstexten från regeringen De Geer/Gripenstedt framgår en ovanlig tillfredsställelse med tingens ordning: Passen behövdes inte "under rikets nuvarande inre och yttre trygghet".

Fyra uppsatser anknyter till Bengt Ankarloos specialområde, häxforskningen. Bland dem kan särskilt nämnas Catharina Raudveres "Betvingande tal. Tvång och råd i Den poetiska eddan". Här är det bland annat verkliga fråga om verbalt våld.

Så kommer fem uppsatser om rätten i juridisk mening. Eva Österberg behandlar de svenska nämndemännen under 1600-, 1700- och 1800-talen. Hans Eyvind Naess skriver om en dansk kvinna som var synnerligen aktiv på tinget i Stavanger. Robert Muchembled visar vilken lång tradition som morsknullning har, åtminstone språkligt. Göran Rystad lyfter fram hur både svenskar och finnar använde historiska och rättsliga argument för att inför en internationell publik stödja sin sak i Ålandsfrågan efter första världskriget, och Kjell Å Modéer har en intressant uppsats, där han menar att rättsvetenskapen är inne i ett skede av uppbrott från modernismen. Inflytandet från de humanistiska disciplinerna är stort. Forskning om rättskulturer blir mycket viktig, och gränsdragningen mellan rätts historia och komparativ rätt blir alltmer suddig.

Allt har dock inte gått att inordna under rubriken "rätt", vilket inte gör de mer udda uppsatserna mindre intressanta. Tamara K Hareven från University of Delaware ger en intressant översikt över den "nya" sociala historien, där Bengt Ankarloo haft en av sina forskningstygdpunkter. Peter Burke skriver om historisk forskning om resor, och Kerstin Sundberg skriver om hur mycket vi kan utvinna av människors uppfattning av landskapet. Här snuddar hon helt naturligt vid litteratur- och konsthistoria. Med stöd av Simon Schama påvisar hon också hur engagemang för nationella etniska myter kan leda riktigt fel. Martin Heidegger, Carl Gustav Jung, Georges Dumezil och Marc Bloch utgör exempel.

In summa: denna bok, liksom många i samma genre, visar att en festskrift inte behöver vara en kyrkogård för dammiga uppsatser i byrålådan. Däremot är det mycket viktigt att existensen av festskriftsuppsatser räddas från okunnighet och glömska.

S.O.

Historia, krig och statskonst. En vänbok till Klaus-Richard Böhme.

Kent Zetterberg och Gunnar Åselius red.

Probus, Stockholm 2000, 412 s

FESTSKRIFTER ÄR EN besvärlig genre. De rymmer ofta både nödortfigt uppvärmd skåpmat och nya pikanta anrättningar. Inte sällan spretrar bidragen åt olika håll. Så icke i den av Kent Zetterberg och Gunnar Åselius redigerade festskriften till Klaus-Richard Böhme, *Historia, krig och statskonst*. Redaktörerna har åstadkommit en tämligen väl sammanhållen volym även om uppdelningen av de olika bidragen på de tre huvudposterna historia, krig och statskonst ingalunda är självklar. Kent Zetterbergs bidrag till exempel, *Det neutrala Sveriges skuld och ansvar*, som placeras under rubriken "Statskonst" kunde, som jag ser det, lika gärna ha förts in under rubriken "Historia". Visserligen gör Zetterberg en (positiv)

RECENSIONER

bedömning av samlingsregeringens agerande under andra världskriget, men en stor del av texten är en historiografisk genomgång. Man skulle också kunnat tänka sig en fjärde rubrik, nämligen Arkiv eller möjligen Arkivhistoria. Lågt räknat tre av bidragen behandlar arkiv och arkivbildning: Jan Gletes inträngande skildring av Axel Zetterstens nydanande insatser som arkivman och forskare, Erik Norbergs redogörelse för Riksarkivets och landsarkivens tillkomst och Lars Ericsons studie rörande Krigsarkivets, krigshistoriska avdelningens och Gustav Adolf-projektets arkivforskningar till stormaktstidens militärhistoria i Ostpreussen under 1920-talet.

Nåväl, den valda indelningen är försvarbar. Volymen håller ihop. Till detta bidrar inte minst att texterna är tämligen ateoretiska. Det som bjuds är dels ett antal solitt empiriskt grundade redogörelser, dels – som i Bo Hugesmarks, Kent Zetterbergs respektive Hans Zettermarks bidrag – diskussioner om svensk utrikespolitik ur moraliska och realpolitiska perspektiv. Sammanhållande verkar också att flera av artiklarna tidsmässigt anknyter till varandra. Fem av de nitton bidragen berör på olika sätt svensk stormaktstid: Lars Ericsons ovannämnda studie, Björn Gärfverts rikligt och vackert illustrerade artikel om svensk militär kartering i Preussen 1625–1635, Sverker Oredssons historiografiska genomgång och utvärdering av ”den nya skolan” inom Karl XII-forskningen, Magnus Mörnerns kartläggning av den lilla estniska stadens Viljandi-Fellin öden under svensktiden och Stellan Dahlgrens undersökning av kommerskollegiets tillkomst år 1651. Mellankrigstiden och andra världskriget behandlas också i fem bidrag. Förutom Hugemark, Zetterberg och Zettermark är det Gunnars Åselius (se nedan) och Stellan Bojerud som tar sig an dessa ämnen. Den sistnämnde avlivar ett antal myter om blixtkriget i Polen 1939. Tio av de nitton bidragen faller således inom två ämnesområden.

Min personliga favorit är Inge Jonsson, *Myter om fältherren*, en synnerligen elegant och stilistiskt spänstig redogörelse för hur fält-

herremyten gestaltats i litteraturen. Min enda invändning mot Jonsson är att han inte nämner Peter Englundts framställning med samma titel i *Förflutenhetens landskap*. Jag är också förtjust i Jarl Torbackes analys av hur företrädare för försvarsmakten till följd av samhällsomvandlingen under 1800-talet – då militärens närmast självklara dominans allt mer kom att ifrågasättas – väcktes till medvetenhet om det nödvändiga i att aktivt delta i den politiska opinionsbildningen. Torbacke visar hur militären efter de reformer av tryckfriheten som följde på statskuppen 1809 började verka via pressen; före första världskriget såg ett tjugotal periodica med militär bakgrund dagens ljus. Enligt Torbacke följde militärens argumentation i media i huvudsak tre huvudlinjer: intern information och facklig utbildning syftande till att vidmakthålla officerskårernas yrkesmässiga kompetens, omsorg om de enskilda soldaternas allmänna bildning och sysselsättning på fritiden samt plädering för en ny princip för arméorganisation och manskapsrekrytering. Trots den omfattande mediala aktivitetens misslyckades den militära opinionsbildningen. Ett annat intresseväckande bidrag, som också behandlar ett misslyckande, är Gunnar Åselius’ *Underrättelsetjänst som civiliseringsprojekt. Anteckningar om den sovjetiska Östersjöflottan under mellankrigstiden*. Åselius problematiserar den gängse bilden av Röda arméns politiska kommissarier som ideologiska vakthundar och visar att deras verksamhet inte i första hand handlade om att sprida samhällslojalitet och övervaka eventuella fiender utan om att ”på kort tid förmedla den industriella civilisationens hela rytmen och levnadssätt till massorna”, ett projekt som 1940 inte gett önskvärt resultat. Ännu ett minnesvärt misslyckande skildras av Wilhelm Carlgren. Han redovisar de många turerna i statsministern Hjalmar Hammarskiölds dödfödda försök att agera fredsmäklare under första världskriget. Carlgren presenterar en sida av Hammarskiölds verksamhet som tidigare inte varit känd, åtminstone inte för under-tecknad. Beklagligt nog kopplar han inte ihop

Hammarskiölds fallerade fredsprojekt med de likaledes misslyckande förhandlingarna med England rörande livsmedelsimport vid samma tid. Det hade varit intressant att se om det fanns något samband.

I syfte att inte verka alltför lokalpatriotisk har jag valt att inte närmre gå in på Sverker Oredssons artikel *Livskraften hos Karl XII-forskningens "nya skola"* eller Göran Rystads fascinerande redogörelse för dåvarande vicepresidentens Lyndon B Johnson besök i Finland 1963 och den amerikanska inställningen till Finlands neutralitet. Jag kan dock inte undanhålla läsaren Oredssons välfunna och, i mitt tycke, välgrundade omdöme om "den nya skolan": "Min för ämnet specifika slutsats blir att 'den nya skolan' inom Karl XII-forskningen, namngiven för 90 år sedan, representerar en återvändsgränd som varit lång".

I festskriftens förord uttrycker Bo Huldt förhoppningen att bidragen skall "kunna roa och stimulera såväl Klaus-Richard som andra tilltänkta läsare". Det är bara att konstatera att förhoppningen infriats.

Lars M Andersson

Medeltida människor; ett porträttgalleri.

Birgitta Kurtén-Lindberg

Historiska media, Lund 2000. 232 sidor.

MEDELIDENS MÖRKER KÄNNES i dessa dagar bra mycket mindre mörkt än för bara ett par decennier sedan. Den långa och mångskiftande period som gamle Petrarca på 1300-talet hoppades skulle utgöra en mellantid mellan den av honom beundrade antiken och den begynnande renässansen har nästan blivit populär. Att döma av floran av medeltidsföreningar, medeltidstemadagar, Jan Guillous romaner, inspelningar av Hildegards av Bingen kompositioner m.m. finns det en viss efterfrågan på material för att studera medeltida liv. Detta leder oss in på frågor om vilka skiftande betydelser medeltiden kan ha för dagens människor, som gör perioden intressant och ange-

lägen. Så har till exempel Umberto Eco – själv en välbekant förmedlare av populära medeltidsbilder – försökt dela in våra medeltidsuppfattningar i ett flertal kategorier: bas för nationell identitet, motgift mot det moderna, romantik etc.

I kulturskribenten Birgitta Kurtén-Lindbergs fall fungerar medeltiden snarast som en tacksam fond för tidlösa psykologiska tolkningar. Hon säger sig ha som mål med sin bok att belysa den större historien genom individen. Huruvida hon verkligen gör så är en öppen fråga, men hon presenterar dock tjugo personporträtt där hon låter ett antal kyrkmän, abbedissor, poeter, kungligheter och en köpman passera revy. Tonvikten ligger på högmedeltiden, framför allt 1100-talet, och flera av de personligheter som presenteras hade nära förbindelser med varandra. Principen för urvalet tycks vara att visa hur den romersk-kristna civilisation som förvaltades av Västeuropas feodalsamhälle blomstrade och letade sig mot Europas utkanter i norr och i söder. Det betyder att relativt konturlösa individer som Erik den Helige och Johanna av Sicilien samsas med bjässar som Bernhard av Clairvaux och Vilhelm Erövraren för vilkas personligheter källmaterialet tillåter yvigare tolkningar. Mest intressanta blir porträtten av intellektuella gestalter som efterlämnat ett ymnigt stoff av brev och skrifter. Så ges det motsägelsefulla och plågade förhållandet mellan Abélard och Heloïse en intressant psykologisk tolkning.

Boken är uttalat populärhistorisk; författaren poängterar att hon inte egentligen har ambitionen att bidra med någonting vetenskapligt nytt, utan att med hjälp av för handen varande litteratur och källpublikationer journalistiskt presentera sitt galleri av färgstarka medeltidsmänniskor. En sådan programförklaring har sina fördelar och risker. Boken är välskriven och lättflytande, och som en första introduktion till kultur- och idéhistoriskt viktiga gestalter som Petrarca och Abélard kan boken fylla sin funktion. Sanningen är att seriös medeltidsforskning i Sverige idag är ett

RECENSIONER

mer än tunnslätt fält, och försök av ”icke-proffs” att levandegöra tiden bör mötas av respekt. Å andra sidan kan en del avsnitt ge intrycket av viss ytlighet. En så inspirerande figur som Rikard Lejonhjärta framstår i texten som en tämligen grund gestalt. Över huvud taget kunde man önskat en lite mer ingående förklaring av vissa politisk-historiska och även socioekonomiska skeenden, vilka i boken tenderar att reduceras till en för den oskolade läsaren förbryllande fond för de personligheter som beträder scenen. Ur den synvinkeln kan författaren knappast sägas nå upp till den uttalade målsättningen, att belysa den större historien genom den enskilda människans godperspektiv.

Hans Hägerdal

Regionalgeschichte in Europa. Methoden und Erträge der Forschung zum 16. bis 19. Jahrhundert.

Stefan Brakensiek & Axel Flügel (hg)

Ferdinand Schöningh Verlag, 2000. 297 s.

FÖRHÅLLANDET MELLAN regional historia och tematisk forskning diskuteras av historiker från en rad europeiska länder i antologin *Regionalgeschichte in Europa*. Antologin är resultatet av en konferens som syftade till att klarlägga genrens: gemensamma problem, interdisciplinära ansatser och nationella traditioner. Regionalhistoria kan givetvis definieras på olika sätt. En förenklad definition är att fastslå att det helt enkelt handlar om en regions historia. *Stefan Brakensieks* historiografiska genomgång, *Regionalgeschichte als Sozialgeschichte*, visar emellertid att regionalhistoria är mycket mer komplext än så. Traditionen från Annaleskolans många regionala studier innebär att inflytandet från geografiämnet var betydande, medan den regionalhistoria som utvecklades med utgångspunkt från Cambridgesgruppens demografiska och sociologiska forskning, medförde att socialhistoria och lokalhistoria knöts samman. Den stora vågen av historisk antropologi och mikrohistoria under

innebar att den traditionella regional- och lokalhistoriska forskningen ifrågasattes. Rent allmänt konstateras att regional- och lokalhistoria inte har haft någon hög vetenskaplig status under 1980- och 1990-talen. Den har inte ansetts vara intressant och kritiken har klargjorts genom konstaterandet att den vetenskaplige historikern studerar problem och företeelser som existerar i ett lokalt samhälle, men aldrig det lokala samhället i sig. Historiker studerar således olika mikrohistoriska intressanta problem och företeelser i lokalsamhällen och regioner. Det som går förlorat är då ofta helheten, kombinationerna av olika förhållanden, i en region eller ett lokalsamhälle. Frågan ställs dock envist av flera av antologins författare om inte regioner, lokalsamhällen, byn osv. trots allt inte betyder någonting i sig, och särskilt för äldre tid. *Werner Troßbach* diskuterar på ett intressant sätt förhållandet mellan mikrohistoria och lokalhistoria i sitt bidrag *Von der Dorfgeschichte zur Mikrohistorie: Transformationen in der Historik „kleinster Teilchen“*. Han konstaterar efter en synnerligen grundlig genomgång av de mikrohistoriska angreppssätten i Ginzburgs och Medicks arbeten, och i anslutning till Otto Ulbricht, att trots allt är det så att ”mikrohistorikern sysslar med mycket av det som lokalhistoriker alltid gjort”. För den som vill fördjupa sig ytterligare i den tyska begreppshistoriska diskussionen rekommenderas denna innehållsrika antologi. I antologin har också getts plats för bidrag angående regionalhistoriens nuläge i Spanien, Storbritannien, Frankrike, Tjeckien, Holland, Schweiz och Ryssland. De nordiska länderna är tyvärr inte representerade, men borde förstås ha varit det, särskilt med tanke den starka lokalhistoriska traditionen och det stora intresset för mikrohistoria i de nordiska länderna.

Kerstin Sundberg

Bauer, Gutshof und Königsmacht. Die estnischen Bauern in Livland unter polnischer und schwedischer Herrschaft 1561–1650.

Jürgen Heyde

Böhlau Verlag, 2000. s 377

DET HAGLAR INTE AV inträngande studier om förhållandena för bondebefolkningen under storgodsens i Baltikum, Ryssland eller Polen-Litauen. Den i Warszawa verksamme historikern Jürgen Heyde har emellertid i denna studie undersökt godsdriften i Livland både under polsk och svensk överhöghet. Det är framförallt en rad polska kronogods, så kallade starostwas, som utforskats. En del av dessa förvaltningsgods uppfördes under den Tyska ordens tid i området. Under den polska perioden skedde en expansion av godsdriften och också en ökning av nya godsanläggningar. En intressant iakttagelse är att flera av dessa gamla förvaltningsgods vandrade vidare till svensk högadel under den svenska perioden. Från den svenska tiden finns ett relativt detaljerat källmaterial angående godsens ekonomi och drift att tillgå. Ingående beskriver Heyde storgodsdriften vid ett antal polska starostwas, vid Axel Oxenstiernas storgods i södra Livland, och för ett privat adelsgods i Heinrich von Tiesenhausens ägo. Några av hans intressanta jämförande resultat är att storgodsdriften byggde på bondebrukens produktion och att den egna godsdriften på förvaltningsgodsen var ytterst begränsad. På det privata adelsgodset var däremot både det egna jordbruket och andra inkomstbringande verksamheter betydande.

Heyde diskuterar ingående böndernas förhållanden, livegenskap och rättsliga ställning. Det framkommer bl.a. att flykt från gårdarna österut till Ryssland inte alls var ovanligt. Uppgifter om att hundratals bönder flytt iväg förekommer i källorna. Det verkar att ha varit ett stort problem att gårdarna tid efter annan ödelades. Under Gustav II Adolfs tid finns det skäl att tala om en bondebeskyddande politik, var syfte var att avskaffa adelns jurisdiktion

över bönderna, gårdsrätten, och upphäva livegenskapen. Heyde menar dock att denna politik relativt snabbt förändrades och den inhemska baltiska adeln flyttade fram sina positioner. På 1650-talet övergavs den bondebeskyddande politiken steg för steg, och en tydlig skiljelinje gick mellan förhållandena för bönderna i det svenska riket och för bönderna i de baltiska provinserna.

Heydes studie som är detaljerad och innehållsrik belyser mycket väl böndernas, godsherrarnas och den statliga förvaltningens problem i Baltikum under en period som karaktäriserades av krig och nödår. Studien ger upphov till flera frågor och spekulationer. Det tycks ha funnits en stor kontinuitet och tröghet i hela förvaltningen av provinsen, både under den polska och svenska perioden. Maktutövandet tycks också i stort sett ha byggt på en rudimentär kontroll över bl.a. förvaltningsgodsen och dessutom försök att hålla igång en helt basal agrar produktion. Under den polska perioden gick överskottet från kronogodsens till att fullfölja uppgiften, militär kontroll av territoriet, inga inkomster gick till Polen. De stora inkomsterna från den lukrativa spannmålexporten användes således i provinsen, men till vilken nytta?

Kerstin Sundberg

Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660.

Tor Weidling

Oslo, 1998. Universitetsforlaget. 652 sidor.

I DANMARK OCH SVERIGE fanns under den tidigmoderna perioden en efter europeiska mått mått fåtalig adel. Att denna grupp funnits är, emellertid, ingen överraskning och den har uppmärksamrats alltmer av forskare under de senaste decennierna. När adel diskuteras är det dock i sammanhanget lätt att förglömma att den oldenburgska statsbildningen omfattade fler landområden än Danmark och de tyska hertigdömena – även i Norge levde och verkade en adel. Medvetandet om adelns närvaro i

RECENSIONER

Norge har dock inte alltid varit särdeles stark; tvärtom förefaller flera forskare ha trott att adeln 'vissnade bort' efter reformationen.

Därför är Tor Weidlings avhandling synnerligen förtjänstfull i det att den nyanserar synen på Norges tidigmoderna elit. Weidling har genomfört en kartläggning av den norska adeln under perioden från reformationen till 1660. Denna dammsugning av ofta ganska spröda källor har givit värdefulla resultat. Den norska adeln var visserligen, föga förvånande, liten till sin numerär. Weidling kan dock korrigera tidigare forskare som underskattat den norska adelns betydelse och numerär alltför mycket. Därefter arbetar Weidling utifrån ett antal fallstudier (Iver Jensen, Peder Iversen, Claus Brockenhuus, Peder Hansen, Hans Pedersen och Gunde Lange) för att diskutera centrala temata. Detta medför naturligtvis metodiska problem beträffande representativitet och avsaknaden av adelskvinnor är en besvärande omständighet. Författaren är medveten om dessa svagheter resonerar kring dessa.

Ett centralt tema i avhandlingen gäller adelns verksamhet inom olika näringar. Det förelåg inget hinder för den norska adeln mot att utöva handel. Tvärtom kunde adeln utnyttja vissa privilegier för att uppnå konkurrensfördelar gentemot sina ofrälse konkurrenter. Adeln återfinns också inom en mängd olika näringar såsom timmerhandel och sågverk, fiske, gruvhantering, valfångst, skeppsbyggeri, rederier och det danska ostindiska kompaniet. Inom adeln kombinerades ofta olika näringsinriktningar och adelsmäns olika handelsintressen kunde växa till formliga konglomerat. Weidling undersöker också den norska adelns agerande på vad han kallar den dansk-tyska länemarknaden, dvs den kreditverksamhet som bedrevs i Danmark och norra Tyskland. Den norska adelns livaktiga merkantila verksamhet är ett viktigt korrektiv till de forskare som ibland vill överdriva adelns avstånd från handel och industriell verksamhet. Det är således kännetecknande för den norska adelns inställning att den i petitioner till kungen värdjade om att villkoren

för olika former av handel skulle förbättras. Weidling vill emellertid inte tolka adelns agerande utifrån ett weberianskt perspektiv, trots klara kalvinistiska inslag bland adeln. Han understryker att 'vi kan trygt konkludera med att adelen ikke var besjelet med noen kapitalistisk änd i webersk forstand. Formålet med produksjonen var antagelig først og fremst å oppnå materielle verdier'. (s.398)

Undersökningsperioden är emellertid inte ett monolitiskt block och Weidling visar hur olika konjunkturer förändrade adelns ekonomiska verksamheter. Ett visst fjärmande från olika näringsgrenar kan också skönjas. Sålunda upphörde i princip sillfisket omkring 1590 iochmed sillens försvinnande. Från 1630 och därefter arrenderade adeln dessutom ut sina sågverk i allt högre grad istället för att driva dessa i egen regi. Jordbruket genomgick emellertid inte denna utveckling av adlig distansering. Istället förefaller den norska adeln ha ägnat allt större energi åt jordbruk från 1620-talet och framåt. Weidlings kapitel om adligt jordägande och adlig godsdrift understryker också den nära kontakten mellan adliga godsägare och deras fogdar.

Weidling diskuterar även adelns, främst adelsmännens, utbildning. Här spåras en markant höjning av utbildningsnivån från 1500-talet till 1600-talet. Omkring 1640 erhöll mer än hälften av alla unga norska adelsmän en universitetsutbildning. De utlandsresor som i så hög grad var en del av denna adliga utbildningskultur var viktiga, ehuru fruktansvärt kostsamma, även för den norska adeln. Detta berör naturligtvis även adelns alltmer markerade roll som ämbetsadel och det allt större beroendet av kronan.

Många norska adelsmän innehade län från kronan och dessa länsinnehav kunde bidra till att bygga upp adliga komplex av egendomar och affärsrörelser. Detta förändrades under 1600-talet när det blev allt svårare att kombinera en karriär i kungens tjänst med privata affärsprojekt. Personlig närvaro blev också alltmer viktigt för att kunna inneha ämbeten. Denna trend förändrade således på sikt den

norska adelns utseende under 1600-talet. Weidling sammanfattar att 'den norske adelen på 1600-tallet i meget stor grad var en tjenesteadel' (s.155). Den ökade centraliseringen under 1600-talet resulterade emellertid inte i en ökad administration i Norge, tvärtom minskade antalet ämbeten. Den väg som stod öppen för norska adelsmän blev i allt högre grad den växande danska armén. Liksom den svenska adeln genomgick även den norska en militarisering under 1600-talet.

Weidling tar även upp konsumtionsmönster inom adeln i korta avsnitt om adligt boksamlade, adlig klädedräkt, byggenkap samt gåvor till kyrkan. Han diskuterar kostnaderna för de synnerligen dyrbara utlandsresorna. I Sverige har adlig konsumtion studerats av Margareta Revera och Weidling hade med fördel kunnat ta del av hennes resultat för att kunna vidga sin diskussion.

Generellt sett är Weidlings arbete imponerande och det har goda förutsättningar att bli ett standardverk inom sitt område. Framställningen hade dock ytterligare kunnat berikas genom att den norska adeln i högre grad sattes in i ett internationellt sammanhang. Således hade fler jämförelser med den svenska och tyska adeln varit värdefulla. Här saknar man exempelvis Jan Samuelson vars viktiga arbete om den svenska adeln under 1500-talet kunde ha givit belysande jämförelsepunkter. Att en doktorsavhandling inte kan täcka allt är emellertid naturligt och Weidling kan i många avseenden sägas vara nog så heltäckande – trots ett sprött forskningsläge och ännu sprödare källor.

Fabian Persson

A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century

Leon Jespersen ed

Odense University Press 2000. 383 s.

ALLA BÖCKER HAR SIN historia. Denna har det i hög grad. Vid Nordiska historikermötet i Odense 1984 var ett huvudtema "Maktsta-

ten/Militärstaten i Skandinavien under 1500- och 1600-talen". Här föddes tanken på att forskningen om detta tema skulle fortsätta som ett interskandinaviskt projekt. Initiativet togs av professorerna Sven A Nilsson och E Ladewig Petersen. Den förra är ju den som mer än någon annan talat om stormaktstidens Sverige som en militärstat.

De som skulle utföra arbetet var Leon Jespersen, Rigsarkivet, Köpenhamn, Jan Lindegren, Uppsala, Nils Erik Villstrand, Åbo, samt Øystein Rian, Oslo. Tanken har varit att behandla teman över nationella gränslinjer och att i hög grad vända sig till en icke-nordisk publik. 1990 hölls en form av slutseminarium. Det har medfört att i litteraturlistan finns få verk med efter 1991. Emellertid har inget bidrag från Jan Lindegren inkommit, utan det enda svenska bidraget till volymen består i det porträtt, som utgör omslaget till boken, nämligen bondeståndets talman Per Ohlsson, målad av David Klöcker Ehrenstrahl 1686.

Det är givetvis illa att ingen från Sverige bidragit till att teckna den tid, då Sverige i hög grad var dominerande i Norden. Nu är det emellertid skickliga historiker som har skrivit, vilket innebär att det ändå ges en totalbild av Norden under den tid det är fråga om, och det rör sig om perioden 1560–1721.

Boken inleds med att Øystein Rian ger en snabbskiss av utvecklingen under perioden. Sedan kommer det största bidraget, vilket upptar något mer än hälften av hela boken, och det är Leon Jespersen som skrivit om vad han kallar "The Constitutional and Administrative Situation". Här ryms förutom konstitution och administration även statens finanser, domstolsväsendet och utskrivningen av soldater. Också ideologin kommer med, men den hade varit förtjänt av ett större utrymme.

Øystein Rian och Nils Erik Villstrand står för var sin regional studie. Rian studerar Bratsbergs amt, numera känt som Telemarks fylke, en region där handel med utlandet var betydelsefull. En ny elit växte fram i området under denna tid och baserade sig på både ofentlig tjänst och handelsaktiviteter. Under

RECENSIONER

perioden ökade också staten kraftigt sitt skatteuttag från området. Villstrand undersöker rekryteringen av soldater, i första hand från Kalajoki i Österbotten och Säminge i Savolax. Särskilt är författaren intresserad av samspelet, "interaktionen", mellan centralmakt och bondebefolkning. I Säminge, som låg i en gränsregion, var deserteringarna många. Villstrand räknar emellertid även deserteringarna till interaktionen, och på det sättet kan han komma fram till att även de till synes maktlösa hade makt i den svenska maktstaten.

Så slutar boken med "Conclusions", skrivna av Øystein Rian. Han kan konkludera att i slutet av perioden hade de båda skandinaviska länderna blivit skatteindrivande militära stater. På frågan om detta resultat beror på en liknande utveckling svarar författaren ett klart nej. Det jämförande perspektivet visar på de stora skillnaderna mellan staterna. Redan en grafisk framställning som finns med i boken klagör att Sverige var i krig väldigt mycket mer än Danmark-Norge. Så vann Sverige nytt land men förlorade i stället män som stupade eller på annat sätt omkom i kriget. Exemplet Norge och Finland är talande. Norge hade i början av perioden lite färre människor än Finland. I slutet av epoken var den norska befolkningen 50 % större.

Idag talar vi om nordiska välfärdsstater med liknande struktur och liknande ideal. Under 1600-talet var ofta skillnaderna mer påfallande än likheterna. Men det samnordiska projektet är ändå värdefullt, bland annat därför att det visar hur man i det ena landet hämtade inspiration från det andra. Rian skriver: "The Swedes not only taught Germans to become Prussians, but also Danes and Norwegians to become militarists." Den fredliga politik som introducerades efter Stora nordiska kriget i båda länderna liknade mer den politik som förfäktades av den danska aristokratin i början av perioden.

Ambitionen att skriva för en utländsk publik har lett till klarhet och överskådlighet i texten. Förvisso ges svar i boken, men frågorna är som oftast minst lika intressanta: Varför var

skillnaderna mellan de båda staterna så stora? Var idealbildningen så skiftande?

S.O.

Church Politics in Seventeenth-Century Rome. Cardinal Decio Azzolino, Queen Christina of Sweden and the Squadrone Volante

Marie-Louise Rodén

Stockholm, 2000. 327s.

MARIE-LOUISE RODÉN har för att vara en svensk historiker en ovanligt internationell bakgrund. Hon har studerat vid University of Chicago och Princeton University. Vid sistnämnda universitet tog hon också sin PhD. Därefter har hon varit knuten till Stockholms universitet och är sedan förra året universitetslektor i Kristianstad.

Hon har också lockats att ha som forskningsobjekt en av Sveriges mest internationella kvinnor, nämligen drottning Christina. Från Christina kom Marie-Louise Rodén över på kardinal Azzolino. Här kan noteras att även vid förra sekelskiftet fanns ett svenskt intresse för denne kardinal. Då skrev Carl Bildt "den äldre", svensk diplomat i Rom, om "den romantiska vänskapen" mellan Azzolino och drottning Christina.

Marie-Louise Rodéns Azzolino-intresse har emellertid utvecklats, så att för henne är inte längre relationen mellan kardinalen och drottningen det intressanta utan maktspelet inom påvestaten och i Europa, i första hand den katolska delen av världsdelen.

Vid 1600-talets mitt hade påvemakten förfallit till att vara en lekboll mellan de ledande katolska makterna, Spanien och Frankrike. Från denna låga status skedde en utveckling mot en kuria med starkt självmedvetande och egen politik. För förändringen var den grupp kardinaler viktig som utgjorde "squadrone volante", och inom "squadrone volante" var kardinal Azzolino särskilt betydelsefull. Kardinalgruppen hade sin stora period 1655–1676, och när denna period var

över, hade påvemakten fått sin nya självständighet. Till en del sammanfaller perioden med Alexander VII:s pontifikat. Denne påves namn var före valet Fabio Chigi, och han hade varit påvens ombud vid fredsförhandlingarna i Westfalen. Under hans påvetid förvandlades Rom till en barockstad, och då kom också drottning Christina till staden och förvandlade sig själv till Christina Alexandra. Så hände det osannolika att ”squadrone volante” fick en kunglig patron i en svensk drottning.

Marie-Louise Rodén kombinerar skildringen av maktförhållandena i Rom med en biografi över kardinal Azzolino. En sådan kombination kan vara äventyrlig, men författarinnan har lyckats hålla samman de olika trådarna, och resultatet har blivit en påfallande intressant bok.

En förutsättning för en bok av detta slag är gedigna kunskaper i latin, italienska, tyska och franska förutom svenska och engelska. Vidare behövs en utomordentligt god arkivkännedom. Författarinnan demonstrerar också en mycket god kunskap om den allmänna europeiska politiken vid denna tid och en förmåga att sätta in vad som då sker i ett långt tidssammanhang.

Genom analys av vad kardinal Azzolino skrivit: hans aforismer, hans votum i en kanoniseringsprocess och hans skrift om nepotism, ges också intressanta bidrag till bilden av tidens politiska och kyrkliga kultur.

S.O.

Det karolinska porträttet Ideologi, ikonografi, identitet.

Martin Olin

Rasters förlag, Stockholm 2000. 306 s.

DEN KAROLINSKA PORTRÄTTKONSTEN i form av kungar, krutstänkta generaler och allvarssamma rådsherrar har ofta tolkats som ett uttryck för en specifik svensk identitet. Kärvheten, allvaret och enkelheten har ansetts vara de mest kännetecknade dragen för denna

”svenskhets”. Vilka motiv låg då bakom dessa porträtt och vad säger de ifråga om konstnärernas och beställarnas roller, som samhället i helhet? Uttrycker porträtten en särskild svensk stil och identitet eller har denna bild frammanats av senare tiders författare och intellektuella? I grova drag är det dessa frågor konsthistorikern Martin Olin vill besvara i sin avhandling om porträttkonsten i Sverige under 1600-talets andra hälft och 1700-talets inledande decennier.

Undersökningen inleds med ett ganska flytligt kapitel om hur det karolinska tidevarvets porträttkonst har tolkats av eftervärlden. Olin menar att tankarna om en nationell stilmorfologi slår igenom först i samband med nationalromantiken i slutet av 1800-talet. Bland annat använde författare och konstnärer som Verner von Heidenstam och Gustaf Cederström karolinerna som renodlade representanter för ett svenskt sinnelag. Först nu kom stormaktstiden att förknippas med ”enkla kaptensboställen i utmarkerna, gamla trohjärtade knektar, kragstövlar, älghudshandskar och de dragiga, osmyckade salarna på Tre Kronor.” (Olin s 16). I kapitel två studeras Karl XI och enväldets härskarbild. Förvånande nog har Karl XI inte varit föremål för någon sådan studie tidigare. Genomgående betonas hur enväldesporträtten växlar i utseende över tid. Förklaringen ges i termer av uppdragets natur, tillfälligheter, modenycker, liksom vilka typer av bilder konstnärerna själva var vana vid. Den tydligaste brytpunkten i Karl XI:s porträttikonografi konstaterar Olin åren efter skånska kriget, då en ökad realism kommer till uttryck. Kungen lät nu avbilda sig i modern fältuniform. Motiven till den realistiska stilen var flera. Dels var kungen sparsmakad ifråga om personlig elegans, dels motiverades den militära ikonografin av framgångarna i Skåne. En tredje förklaring är att kunga-porträttens mer anspråkslösa framtoning följde i tidigare regenters fotspår. Både Gustav Vasa och Gustav Adolf framställde sig gärna som folkliga med en sparsmakad klädsel och prakt i många av sina porträtt. I kapitel tre

RECENSIONER

belyser Olin de karolinska porträttkonstnärernas levnadsvillkor. I huvudsak är det David Klöcker Ehrenstrahl som studeras. Därpå följer en porträttstudie av ett antal generaler och rådsherrar från Karl XI och Karl XII:s tid. Porträtt som målats av David von Krafft och David Klöcker Ehrenstrahl. Den karolinska tidens militärer och ämbetsmän gestaltades relativt enhetligt. Olin tolkar detta som ett uttryck för en centralstyrd stat vars mål tycks ha varit att likrikta den politiska konsten i syfte att stärka föreställningen om riket.

Studien igenom jämför och diskuterar Olin den karolinska porträttkonsten med den samtida utvecklingen i Europa. Dessa diskussioner är inte alldeles lätta att följa, främst därför att avhandlingen saknar sammanfattningar. Kanske är det därför glappen mellan kapitlen känns stora. Med detta menar jag att studien hade tjänat på en omdisposition. Till exempel kunde boken ha komponerats tematiskt och följt omslagets angivelser med betoning på ideologi, ikonografi och identiteter istället för det upplägg som nu föreligger. Det hade gett tydligare forskningslägen och klarare resultat i slutändan. Genomgående är dock Olin väl inläst både på svensk och internationell forskning. Bitvis blir det dock lite väl ”pratigt”. Även om författaren överlag har ett mycket bra språk leder det till en del onödiga stickspår. Till största delen förklaras pratigheten av att Olin upprepar samma eller liknande forskningslägen i olika partier av boken. Detta kunde som sagt ha undvikits om studien haft en annan disposition. Dessa anmärkningar förtar dock inte intrycket av att Olin når intressanta resultat i undersökningen.

Olin når *två* huvudresultat i studien. Kanske viktigast är framhävandet av nationalromantikens betydelse för vår syn på den karolinska tiden. Visst kan de karolinska porträtten ses som uttryck för en specifik svensk identitet, men denna tolkning är ett tankegods bundet i tid till de nationalromantiska strömningarna och existerade inte som ursprunglig tanke när porträtten målades på

1600- och 1700-talen. Istället framhåller författaren de karolinska porträttens tidstypiskhet. De följde i det kontinentala modets fotspår och syftade i första hand till att framhäva centralmakten och statens växande maktanspråk. Regentporträtten samt generalernas och rådsherrarnas enkla framtoning följde med andra ord 1600- och 1700-talens europeiska stilideal, snarare än någon svensk stil eller identitet. Här tycker jag att Olin övertygar. Inte minst för att han lyfter fram samspelet mellan makten och konstnärerna. Makten använde konsten för att legitimera sig på den europeiska scenen. Då var det viktigt med internationellt meriterade konstnärer som kände till tidens ideal och koder. Därmed kunde de förväntas att avporträttera kungar, generaler och rådsherrar efter rådande mode. Väl att märka berör Olins porträttstudie endast en liten maktelit bestående av män i toppen av det karolinska samhället. Hur porträtten tog sig uttryck utanför den yppersta samhällseliten framgår således inte. Emellertid är det en spännande fråga, då det väl var dessa porträtt som nådde ut till de bredare lagren i samhället och i högre grad grundlade folkets bild av överheten. Porträtt som målades utanför det absoluta elitskiktet efterapade ofta rådande mode, men släpade som regel efter i tid. Därför kan man tänka sig att folkets bild av överheten blev mycket annorlunda den som det absoluta elitskiktet i samhället stod för. När stramheten och enkelheten gjorde sig gällande inom elitskiktets porträttkonst, så penslades porträtten av personer utanför toppskiktet i enlighet med äldre konventioner, där pompan och stäten forfarande var ”barock”. Med dessa tankegångar vill jag visa att Olins bok väcker många nya frågeställningar och att hans avhandling blir en given utgångspunkt för de som i framtiden ger sig in på detta forskningsfält. Studien kan också ses som ett tillskott i debatten om nationella svenska identiteter under tidigmodern tid, där Jonas Nordins avhandling utgör det senaste bidraget från historikerhåll. Avslutningsvis ska det sägas att boken är generöst försedd med bil-

der, vilket höjer läsvärdet. Plus i kanten blir det också för personregistret.

Peter Ullgren

Karl XII. En biografi.

Bengt Liljegren

Historiska Media, Lund, 2000. 442 s.

ÅR 1697 VAR ETT synnerligen olyckligt år för Sverige. Kung Karl XI avled endast 42 år gammal, landet drabbades av omfattande missväxt och därpå följande hungersnöd och som om inte dessa olyckor vore nog brann det medeltida slottet Tre Kronor ned till grunden och ovärderliga folkskatter försvann i lågorna. Den som i dessa dystra tider nu skulle axla ansvaret för styret av ett av Europas största och mäktigaste riken var den blott 15-åriga arvtagaren kronprins Karl, snart krönt kung Karl XII, konung av Guds nåde.

Läraren och historikern Bengt Liljegren har skrivit en utomordentligt bra bok om kungen, krigaren och människan Karl XII. Trots att det har skrivits mer om Karl XII än om någon annan svensk historisk person känns Liljegrens bok hela tiden fräsch och självständig. Språket är okomplicerat och intresseväckande och torde tilltala en bred läsekrets. Boken är inte försedd med noter men har istället en tydlig litteratur- och källförteckning uppdelad kapitel för kapitel samlad i slutet av boken.

Vi får följa Karl från en uppväxt tidigt fylld av hårda studier men också av stark och uppriktig familjekärlek. Karl fick under sin barndom uppleva faderns och moderns, Karls och Ulrika Eleonoras, starka kärlek till varandra vilket kanske var en bidragande orsak till att han själv aldrig gifte sig – han ville gifta sig av äkta kärlek och inte av politiska motiv. När Karls föräldrar redan tidigt i hans liv rycks ifrån honom och han själv ska leda riket blir han sluten och envis, kanske för att dölja sin egen osäkerhet.

När Karl ärvde riket ärvde han också befälet över en av Europas bäst utrustade och bäst

övade arméer, en armé som snart kom att sättas på hårda prov i det tjuguet år långa Stora nordiska kriget. Sveriges grannländer kunde ju bara inte låta ett sådant tillfälle som nu stod till buds att ta revansch på det rike som man tidigare förlorat viktiga områden till passera oförmärkt. År 1700 befann sig Sverige i krig med Danmark, Ryssland och Sachsen. Intressant är att Karl var kusin med både Fredrik IV av Danmark och August den starke, kurfurste av Sachsen och samtidigt kung av Polen. Efter en snabb svensk landstigning på Själland i juli detta år slöts snart fred med Danmark. Därefter vände man sig mot fienden i öster och efter den lysande segern över Tsar Peters armé vid Narva i november samma år och segern över August den starkes sachsiska armé vid övergången av Düna i juli 1701, stod Karl inför sitt största, mest betydelsefulla beslut hittills som regent: Hur skulle kriget fortsättas efter de betydande inledande framgångarna?

Alla Sveriges fiender var – i alla fall tillfälligt – besegrade och inga fientliga trupper stod på svensk mark. Vissa av Karls rådgivare ville få till stånd en fredsuppgörelse med endera Peter eller August, eller båda två, men för Karl var detta inga tänkbara alternativ. Karl hyste främst en stark motvilja mot August som han ansåg hade handlat ytterst svekfullt i samband med krigsutbrottet då August trots tidigare löften om vänskap hade svikit och anfällt Sverige, dessutom utan föregående krigsförklaring. Karl bestämde sig därför för att genom en invasion av Polen försöka avsätta August från den polska tronen. Men det visade sig förstås vara betydligt svårare än vad man först trott. Inte förrän med en invasion av Sachsen och den därpå följande freden i Altranstädt år 1706 lyckades Karl tvinga Sachsen till fred. Tidigare samma år hade han också lyckats få August avsatt som polsk kung och ersatt med sin kandidat Stanislaw Leszynski.

Karls beslut att invadera Polen och sedan jaga runt August där i fem långa år är ett beslut som Bengt Liljegren liksom många andra står väldigt frågande inför. Över huvud taget intar Liljegren en kritisk attityd till kung Karl

RECENSIONER

XII. Han knyter därmed i sin bok an till den gamla skolan inom Karl XII-forskningen som ansåg att visst kunde Karl vara en god och ärbär människa, men som regent var han en katastrof. Liljegren uttrycker en beundran för flera av Karls personliga egenskaper så som hans rättskänsla, generositet och anspråkslöshet och det som kanske var Karls allra bästa sidor: hans oerhörda personliga mod i strid och även hans utomordentliga förmåga som taktiker på slagfältet. Dock belyser han även Karls mindre goda sidor; att Karl kunde vara hänsynslös såväl mot fienden som sina egna soldater och inte minst Karls tidigare nämnda stora envishet. Mot Karls kungagärning intar Liljegren en skeptisk hållning. För lika duglig som Karl var som taktiker, lika misslyckad var han som strateg. Genom sina ofta märkliga strategiska beslut – framför allt det ryska fälttåget betraktas som ett våldsamt vågspel – riskerar Karl både sig själv, sin armé och sitt rike i onödan. Något som Liljegren bl.a. förklarar med Karls fallenhet för radikala och genomgripande lösningar på alla problem. I sitt ”slutomdöme” om Karl XII skriver Liljegren att ”Man kan i vilket fall som helst inte påstå att Karl XII gjorde någon god insats som kung.” Detta med tanke på allt lidande som Karl genom sina krig orsakat landet. Han anser att Karl starkt bidrog till och påskyndade det svenska stormaktsväldets fall.

Denna ståndpunkt kritiserar av Uppsala-historikern Åsa Karlsson i en recension i DN den 3 januari 2001. Åsa Karlsson menar att det inte var Karls beslut och handlande utan yttre konjunkturer så som Rysslands ökande styrka som bragte det svenska stormaktsväldet på fall. Detta är ju egentligen en konflikt mellan två olika historiesyner och jag anser att Bengt Liljegren, som representant för en aktörsinriktad historiesyn, underbygger sina slutsatser mycket väl. Karl var t.ex. inte tvingad att invadera Ryssland utan borde enligt sina rådgivare istället ha försökt återta de baltiska provinserna. Hade Karl, som var ensam om att fatta detta beslut, följt sina rådgivare hade kanske historien sett helt annorlunda ut.

Det ovan diskuterade polska fälttåget är ytterligare ett bra exempel på detta.

Det kanske mest kontroversiella i Liljegrens bok är hans åsikter om Karl XII:s död. Efter att vi följt Karl genom det ryska fälttåget, katastroferna vid Poltava och Perevolotjna, den långa vistelsen i Turkiet, ritten till Stralsund och återkomsten till Sverige presenterar Liljegren utförligt omständigheterna kring Karls död. Karl XII:s död är som Liljegren skriver ”Den Klassiska Mordgåtan i svensk historia” och vi kommer säkerligen aldrig att få full klarhet i vad som hände den där kvällen den 30:e november 1718 utanför Fredrikstens fästning vid Fredrikshald. Vi vet att Karl träffades av en kula som gick in i hans vänstra tinning och ut genom den högra och som var omedelbart dödande. Men varifrån kom och vem avfyra det dödande skottet? Liljegren avfärdar den nuförtiden vanligt accepterade förklaringen om att det var ett druvhagel från kanonerna på fästningen Overberget som träffade kungen. På grundval av ny forskning, främst Rolf Uppströms licentiatavhandling *Mysteriet Karl XII:s död* från 1994, hävdar Liljegren att det dödande skottet avfyrades med en musköt från de svenska löpgravarna. Den som ska ha skjutit var fransmannen André Sicre på uppdrag av sin arbetsgivare, kungens svåger Fredrik av Hessen. Detta är förvisso ingalunda någon ny teori, den fördes fram redan i samtiden, och den indiciebevisning som förts fram – bl.a. Fredriks märkvärdigt bestämda handlande efter mordet och senare André Sicres erkännande – styrker detta antagande. Men även om vi har en mycket stark indiciebevisning finner jag inte det vara övertygande att Karl XII skulle ha blivit mördad, framför allt då inte vapenteknologisk expertis har uppvisat någon enighet kring de faktiska omständigheterna kring Karls död.

Det tåls dock att sägas igen: Bengt Liljegren har skrivit en ypperlig bok om Karl XII som säkerligen kan tilltala såväl den historiskt intresserade allmänheten som historikerkråken.

David Gudmundsson

Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden.

Jonas Nordin

Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2000. Ak. avh. Stockholm. 528 s.

JONAS NORDIN FÖRESÄTTER sig i sin doktorsavhandling att kartlägga den svenska nationella identitetens utseende och innehåll under perioden 1650–1770. Han vill se hur den svenska nationella självbilden såg ut hos eliten och hur denna förmedlade bilden av nationen till undersåtarna. Redan i syftesformuleringarna har Nordin sålunda tagit ställning till en rad svåra frågor. Han utgår från att det existerade en riksanknuten identitet som kan beskrivas i nationella termer redan vid denna tid, att denna var relativt homogen inom eliten och att den förmedlades till undersåtarna. Han fastslår också att det är viktigt att studera denna elits bild, eftersom eliten, enligt historiematerialismen, ytterst bestämmer samhällsordningen. Givet dessa utgångspunkter förväntar det inte att Nordin kommer fram till att det fanns en svensk identitet inom eliten redan vid periodens början, att denna på olika sätt förmedlades till undersåtarna och att den kom att bli viktigt i omgestaltningen av det svenska samhället under 1700-talet. Vägen fram till denna självbekräftelse bjuder emellertid mångenstädes på tankeväckande läsning.

På flera sätt har Nordin en nationell tolkningsram – han opererar med ”nation” som ett grundbegrepp, han förutsätter en ”nationell självbild”, och han rör sig också inom en snävt svensk historisk kontext. Mina kritiska anmärkningar kommer att samla sig kring de svårigheter som författaren härigenom enligt min mening råkar in i.

Avhandlingen består av en rad delstudier med olika tidsspänn och skiftande källor. Uppläggnings kunde verka splittrande men fungerar väl. Delstudierna binds logiskt samman och författarens teser framstår allt klarare

under läsningens gång, men delstudiernas resultat står också på egna ben – några av dem mer stabila än andra, som kommer att framgå. Ett klart och korrekt språk bidrar också till att framställningen är lätt att ta till sig, trots sin volym. Det är en tilltalande och lättarbetad bok.

Det första undersökningskapitlet (kap. 2) behandlar det svenska väldets sammansättning och kronans provinspolitik. Den svenska konglomeratstatens uppbyggnad har sällan uppmärksamats i forskning och översikter, och Nordin i huvudsak litteraturbaserade genomgång av de olika provinsernas ställning och hur deras relationer till centralmakten utvecklades är därför välkommen. Han understryker skillnaden mellan riket, landslagens gamla Sverige (med Finland), och de i denna mening ”utrikes” provinserna, men också mellan provinserna sinsemellan. De tyska provinsernas politiska ställning kan man t.ex. aldrig förstå om man inte med Nordin minns att de utgjorde delar av ett annat rike, det tyska, och att detta inte bara i teorin utan också på en rad praktiska områden begränsade den svenska kronans handlingsmöjligheter. Nordin visar utomordentligt väl hur det svenska väldet var en konglomeratstat (även om han inte tycker om denna term), liksom övriga större europeiska stater vid samma tid. Centralmakten hade olika förutsättningar för att agera, t.o.m. olika statsrättslig ställning, i olika delar av väldet.

Möjligen bör man starkare än Nordin understryka att de tyska provinserna i västfaliska freden inte förlänades det svenska kungahuset, utan den svenska kronan. Det rörde sig alltså inte om en ren personalunion, som i fallet Pfalz-Zweibrücken, utan om ett förhållande som skulle fortvara oavsett successionsförhållanden i Sverige. Denna direkta anknytning till ett utomtytiskt rike (och inte bara ett furstehus) skilde dem från andra tyska territorier. En allvarigare anmärkning är dock att han i denna delundersökning okritiskt accepterar synpunkter från äldre, nationellt färgad forskning.

RECENSIONER

Att centralmakten hela tiden ville integrera och likrikta sina provinser mest möjligt, ville försvenska dem, är en självklar utgångspunkt för Nordin. Hans viktigaste källor till detta är Knud Fabricius stora verk om Skånes övergång, koncipierat kring sekelskiftet 1900 även om det sista bandet utkom först 1958, och Jerker Roséns längre artikel om provinspolitiken från 1946.¹ Fabricius är förvisso värd respekt då hans verk ännu är grundläggande på området genom sina empiriska förtjänster, men i detta fall är det mest hans tolkningar Nordin använder, och de är djupt färgade av hans nationalistiska utgångspunkter. Fabricius var ute efter att förstå varför skåningarna förlorade sin danska nationalitet till förmån för en svensk, d.v.s. det rädde för honom aldrig något tvivel om att nationer och nationell identitet i 1800-talsmening existerade på 1600-talet. Självklart skulle svenskarna vilja göra svenskar, också i kulturell mening, av skåningarna, och självklart borde skåningarna ha kämpat emot, även om den empiriskt omutlige historikern Fabricius gång på gång med besvikelse tvingas konstatera att de inte tycks ha hyst dessa känslor.

Jerker Rosén var inte nationalist i samma direkta mening, men också för honom var en "nationell" integration ett självklart mål som han tillskrev äldre tid. Den uteblivna integrationen i de baltiska och tyska provinserna blir specialfallet som kräver särskilda förklaringar, och här kommer en annan av äldre historikers favorittankar in, motsättningen mellan kungamakthet och aristokrati. Så länge kungamakten var stark, rådde en naturlig vilja till integration. När adeln var stark, som i förmyndarregimerna, dikterade deras ståndsegoistiska intressen en avvikande, mjukare provinspolitik.

Genom att inte kritiskt diskutera de äldre forskarnas utgångspunkter kommer Nordin att servera gammal skåpmat. När det gäller Skånelandskapens integration har han inget nytt att tillföra det föräldrade forskningsläge vi länge levt med. Vad de baltiska provinserna beträffar, stödjer han sig tungt på Jaak Nabers undersökning från 1995 om Narva. Naber för

en nyanserad diskussion; han lyfter fram hur etniska och patriotiska föreställningar blandades i en önskan hos statsledningen att flytta fram svenskhetens positioner i det multietniska Narva, men vill hellre tala om "svenskhetspolitik" än "försvenskning".² Nordin anpassar emellertid olyckligtvis Naber till det äldre, nationalistiska forskningsläget. Han avärdrar Nabers nyanserade begrepp "svenskhetspolitik" och använder honom i förgravod form som ytterligare ett exempel på nationell integrationspolitik, "försvenskning".

Vad gäller den påstått hårda integrationspolitiken har den äldre litteraturen ofta fokuserat på lagstiftning och vissa spektakulära uttalanden. Nordin vidareför denna tendens genom att visserligen gång på gång nämna att åtgärderna inte fick avsett resultat, att de ofta inte följdes upp, att upprepade nya förordningar visar att de gamla inte efterlevdes, etc. Men det bekymrar honom inte, ty "en analys som enbart ser till sakförhållandena" (s. 438) bortser enligt honom från viktiga aspekter. Det blir alltså viktigare vad härskarna och eliterna programmatiskt uttalade än vad de faktiskt genomförde. Med den hållningen som utgångspunkt blir det svårt att diskutera den faktiska provinspolitiken.

Det är också svårt att diskutera den svenska provinspolitiken utan ens en antydning till europeiskt perspektiv. Massor av områden i Europa bytte statstillhörighet under tidigmodern tid. Inte minst därför känns Roséns analysmodell alltför trång. Vilka föreställningar fanns om hur erövrade områden skulle integreras? Vilka modeller lånade man av varandra? Samtiden såg tydliga paralleller, som när den skånska adeln hänvisade till Kataloniens ställning i Spanien. I Charles Tillys modell förklaras integrationsförsök med utrikespolitiska hot eller statsfinansiella kriser³ – vilket utslag ger en sådan modell på det svenska fallet? Detta hade kanske fört för långt i Nordins undersökning, men hela boken skulle ha mått bra av ett aldrig så litet försök att sätta svenskheten i ett större perspektiv.

Om kapitlet om riket och provinserna är en

besvikelse, höjs undersökningens nivå betydligt när Nordin griper sig an egna källstudier. Kapitel 3 bygger huvudsakligen på en genomgång av Årstrycket under stora nordiska kriget. Eftersom Årstrycket för denna tid ju inte samlades systematiskt, är det värdefullt för framtida forskning att Nordin har med sin egen förteckning som bilaga. Här visar Nordin hur krigspropagandans retorik delvis såg olika ut i riket och i provinserna, där svenskheten och de svenska undersåtarnas ödesgemenskap i fäderneslandet betonades inom riket, medan provinsborna fick höra mer om sina plikter som kungens trogna undersåtar. De bilder av svenskhet som här framkommer går Nordin närmare in på i det stora kapitel 4, som är något av avhandlingens huvudblock. Här analyseras ”det nationella budskapet” i de lärda litteraturen inom språkforskning, historieskrivning samt geografi och etnografi under hela perioden.

Genom de måhända något rikligt flödande referaten framkommer övertygande en bild av svenskhet med några grundkomponenter, som ytterst kan reduceras till en kort formel: Svensken var en fri och strävsam lutheran. Kopplingen mellan konfession och etnisk identitet var stark, och katolicismen var en flitigt utnyttjad motbild. Sverige var ett fattigt land utan de välustiga lättningar som sades utmärka av naturen mer gynnade länder. Frimodigt stretade svensken under enkla förhållanden, redlig, lydlig och tapper. De strävsamma odalbönderna bildade bas för den högsta dygden, den svenska friheten, som bland annat yttrade sig i lutheranismen. (Om än det verkar härresande för oss, sågs den monolitiska lutherska ortodoxin som ett utslag av frihet.) Både absolutismen och frihetstiden (en term från samtiden) kunde passas in i en frihetsretorik. Här rör sig Nordin skickligt bland litteratörer och vetenskapsmän och visar bl.a. hur göticismen förlorade mark i förhållande till en mer jordnära fäderneslandsretorik.

Denna delvis kulturellt uppfattade svenskhet gör det närliggande att ställa frågan hur

man då såg på Finlands och finnarnas ställning inom riket. Detta tar också Nordin upp i kapitel 5. I motsättning mot nyare forskning, såväl svensk, finsk som finlandssvensk, vill Nordin återknyta till en äldre uppfattning och mena att Finland uppfattades som en separat enhet, skild från Sverige, inom det gemensamma riket. Nordin menar att det rådde en stundom medveten men oftare omedveten uppfattning inom rikseliten om Finlands mindre viktiga status, som bl.a. yttrade sig i de militära faror och fador man gång efter annan utsatte den östra rikshalvan för. Finland sågs som ett erövrat område, finnarna som ett folk för sig.

Nordin anför goda belägg för att tidigare historiker, inklusive undertecknad, har tecknat en alltför förenklad bild av Finland som en helt integrerad del av Sverige.⁴ Den historiska föreställningen om Finland som erövrat och finnarna som ett annat folk – om än ”svenskar” i undersåtlig mening – har uppenbarligen existerat i elitens mytbildning, liksom tanken om att Skånelandskapen, Gotland och Jämtland ”egentligen” var svenska, även om de länge varit söndrade från riket. Det är viktigt att lyfta fram sådana mytkomplex. Samtidigt ska skillnaden inte överbetonas. Det existerade inget ”Sverige-Finland” att jämföra med Danmark-Norge eller Polen-Litauen. Just existensen av två som folk uppfattade etniska storheter inom samma, politiskt, administrativt och judiciellt ovanligt enhetliga rike är i själva verket ett gott argument mot att ”nationellt” tänkande skulle ha varit av avgörande betydelse för tidigmoderna människor.

I den sista delstudien (kap. 7) följer Nordin samhällsdebatten under 1700-talet och fokuserar särskilt på ståndsstriderna under frihetstidens hektiska slutskede. Här glider han bitvis utanför sin egen ram och för en intressant diskussion om samhällssynens förändring från stånd och hierarkiska relationer mot ett mer individcentrerat medborgarbegrepp. Kopplingen är den nationella gemenskapen: om nu alla svenskar ingick i en sådan, skulle

RECENSIONER

de också, menade de mest radikala vid frihetstidens slut, ha lika rättigheter. Denna debatt avbröts dock vänligt men bestämt av Gustav III 1772.

Nordin sätter in sin undersökning i en forskningsmässig ram där han själv skissar tre huvudlinjer: "primordialisterna", i huvudsak äldre forskare som hävdade att nationer och nationalism varit mänsklighetens ständiga följeslagare, "modernisterna" (t.ex. Ernest Gellner och Benedict Anderson) med deras syn på nationer och nationalism som skapelser av den politiska och ekonomiska transitionen under sent 1700- och 1800-tal, och "eticisterna", med Anthony Smith som förgrundsgestalt (samme Smith som har knäsat denna uppdelning av forskningsläget). Etnicisterna anser, enligt Nordin, att nationalism visserligen är en modern företeelse, men att föreställningen om etnicitet är betydligt äldre och en grundsten för moderna nationer. I slutkapitlet går Nordin något längre och menar att etnicisterna utifrån ett kulturellt nationsbegrepp ser nationen som långt föregripande nationalismen. Han ansluter sig också själv till denna tolkning och menar sig ha visat ett starkt svensk nationell identitet.

I själva verket förefaller inte Nordin ha tagit något djupare intryck av Smith utan närmar sig snarare själv det primordialistiska läget. Poängen med Smith, enligt min mening, är att han *inte* säger att nationer är mycket gamla företeelser som "uppdaterades" till modern nationalism på 1800-talet. I stället säger han att den nationalistiska tankevärlden och det moderna nationsbegreppet är nytt, men givetvis inte byggt utan material. Ett viktigt material var de etniska föreställningar som existerade i det äldre samhället. Därför väljer Smith en annan terminologi och talar för äldre tid om ethnier, etnocentrism och etnicism i stället för nationer och nationalism. Ethniera kunde vara mer eller mindre socialt omfattande, de kunde vara mer eller mindre statsbärande, och de etniska uppfattningarna kunde vara mer eller mindre starka, kanske obefintliga i vissa situationer.⁵ De skiljer sig avgö-

rande från nationer och nationalism i modern mening.

Hela denna poäng missar Nordin när han i en not avfärdar Smiths terminologi med orden "jag har medvetet undvikit att använda Smiths starkt specialiserade begreppsapparat" (s. 138 n. 318). Viktigare hade varit att rakt ut säga att Nordin också avvisar tankevärlden bakom denna begreppsapparat. Han ser uppenbarligen nationerna som betydligt äldre och fastare rotade än Smith – och undertecknad. I slutkapitlet går han långt och kommer faktiskt fram till att både nationen och nationalismen i modern form existerade i 1600-talets Sverige, om än med en "gradskillnad" mot modern tid. Här menar han t.o.m. att även om han inte undersökt saken har troligen breda befolkningsgrupper delat elitens uppfattning om svenskhet. Nordin polemiserar mot icke namngivna forskare som "nöjer sig med att stipulera egna definitioner utifrån moderna uppfattningar" (s. 443). Men detta är ju precis vad Nordin själv gör. Han utgår från sin moderna förståelse av nation och nationalism, och ifrågasätter aldrig att det är densamma som han möter i källmaterialet. En specialiserad begreppsapparat kan tvärtom ge redskap för att befria sig från modern terminologi och närma sig källornas egna betydelser.

Det är svårt att närma sig samtidens föreställningar. Nordin lyckas bra när han lyfter fram den etniska dimensionen i statsbygget och i den lärda tankevärlden. Det fanns ganska klara uppfattningar om svenskhet och en föreställning om en särskild lojalitet bland det svenska rikets svenska undersåtar, som Naber också visat för 1600-talets Baltikum – och undertecknad för tidigt 1500-tal. Men jag tror Nordin överbetonar denna dimension, eftersom han bara söker efter den. I min studie av Kalmarunionens upplösning sökte jag efter vilka identiteter som användes i den politiska diskursen, och vilken roll *bland dessa* etniska och riksanknutna identiteter hade.⁶ I en undersökning som temamässigt ligger ännu närmare Nordins studerar Colin Kidd

brittiska identiteter inom den lärda eliten under 1600- och 1700-tal. Men i motsättning till Nordin ser han de etniska faktorerna i relation till andra. Hans slutsats blir därför att det förvisso fanns en utvecklad etnisk diskurs, men att denna ändå var sekundär i förhållande till andra aspekter, inte minst till den övergripande religiösa världsbilden.⁷

Som framgått är jag kritisk på flera punkter mot Jonas Nordins avhandling. Det ska inte på något sätt fördunkla att den är ett viktigt bidrag till den spirande diskussionen om förnationella identiteter (eller tidiga nationella d:o, antar jag att Nordin skulle säga). Den uppfattning om svenskhet som Nordin lyfter fram fanns utan tvekan. Dess placering i en tankemässig, politisk och samhällelig helhet får vi nog fortsätta debattera och forska om.

Harald Gustafsson

- 1 Knud Fabricius, *Skaanes övergång fra Danmark til Sverige* I–IV, Kbhvn 1906–1958; Jerker Rosén, "Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormakts-tid", Scandia vol. XVII, 1946.
- 2 Jaak Naber, *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, Uppsala 1995.
- 3 Charles Tilly, *Coercion, Capital, and the European States, AD 990–1990*, Cambridge, Mass., 1990.
- 4 Däremot missuppfattar han mig när han tillskriver mig det absurda uttalandet att samtliga tjänstemän i Finland på 1700-talet kunde finska (Nordin s. 324). Vad jag sagt på anförda ställe är endast att de lokala ämbetsmännen (som präster, kronofogdar och länsmän) i finsktalande områden i regel kunde finska, vilket är hur jag uppfattat finska historikers ståndpunkt.
- 5 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.
- 6 Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningss-*

skede 1512–1541, Sthlm 2000 (särskilt kapitel 9).

- 7 Colin Kidd, *British Identities before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World, 1600–1800*, Cambridge 1999.

I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft

Fredrik Nilsson

Lund 2000. 207 s.

ETNOLOGEN FREDRIK NILSSON har skrivit en doktorsavhandling om politisk kultur i Skåne under första hälften av 1800-talet. Den är en jämförelse mellan bondeupproret i Klågerup 1811 och 1840-talets skandinavism. Det är kanske de två mest kända teman i skånsk historia från denna period, men Fredrik Nilsson bryter ändå med konventionen. Resultatet av hans jämförelse blir inte en beskrivning av något särskilt skånskt, utan snarare av politiskt handlande i Sverige eller i skandinavisternas fall Danmark-Sverige. Som sådan är jämförelsen ganska ovanlig.

Den forskningsmässiga och teoretiska ramen är etnologisk och författarens huvudin- tresse är inte det tidiga 1800-talet, utan människor i rörelse. Boken hålls ihop av en definition av just titelbegreppet *rörelse*. Nilsson vill beröra två viktiga aspekter av detta ord. Det handlar för det första om kommunikation i bred bemärkelse och för det andra om det att röra eller mobilisera folk genom att använda känslor och inte idéer. Som en följd av detta har boken skrivits i tydlig opposition mot forskning som vid studier av folkliga rörelser fokuserar på uttalade idéer.

Den etnologiska infallsvinkeln, den något ovanliga jämförelsen och försöket att nå under idéernas makt gör att Fredrik Nilsson kan presentera många tankeväckande iakttagelser. För att ta några få exemplen kan man nämna föreställningen om kyrkklockans maktfulla rum i det äldre agrarsamhället och analysen av de begränsningar som rykten, budkavlar och

RECESSIONER

fortvandringar hade för rörelsers samordning i ett icke-skiftligt samhälle. Det är också tydlig hur viktigt de militära inslagen var för att samla skandinavisterna liksom hur kvinnor deltog genom att komma med blommor, brodera och sitta i ett fönster och se på män i fysisk rörelse på gatan.

Skandinavisterna använde den nya ångbåten för att röra sig i och mellan Danmark och Sverige och en huvudtanke i boken är att visa vilken – fascinerande – ny rumslighet som låg i just ångbåten. Här kommer vi till ett av resultaten av jämförelsen mellan Klågerup-upproret och skandinavismen. Båda rörelserna är i Nilssons läsning uttryck för unga människors provocerande handlingar i ett samhälle, men i Klågerup-upproret ser vi det gamla samhällets begränsningar vid samordning av aktiviteter, medan skandinavisterna med bl.a. den nya ångbåten, men också genom användning av det skrivna ordet, lyckades mycket bättre. Tid och rum tycktes flyta från drängarna i Klågerup, som Nilsson uttrycker det, medan skandinavisterna fick kontroll över båda och därmed en effektiv rumslig förtätning.

Även om detta är mycket fascinerande, blir man för det första inte riktigt klar över vad som är nytt i Nilssons intressanta tolkningar och för det andra undrar man vilka av dem som har en större räckvidd än Klågerup-upproret och skandinavismen. Orsaken till dessa funderingar är att Nilsson saknar en större insäkring på och tydligare redovisning av tidigare forskning om den historiska kontexten kring dessa två händelser.

Detta får särskildt konsekvenser för själva jämförelsen mellan Klågerup-upproret och skandinavismen, som faktisk känns snabb och ytlig. Som jag ser det, är det mycket stor skillnad på de två rörelserna. Klågerup var en bonderörelse i ett fördemokratisk bondesamhälle, medan skandinavismen var ett elitfenomen i front i kampen för demokrati och nationalism. Fredrik Nilsson vill gärna att skandinavismen genom att vara en studentrörelse socialt ska vara jämförbar med drängarna i Klågerup, alltså genom sitt utanförskap, men

stämmer det? Jag undrar om inte det hade större betydelse än Nilsson vill ge det att studenterna oftast var söner av eliten och visste att de själva snart skulle vara aktiva i detta sociala skikt. Nilsson säger att tekniken att använda ordet var viktig för skandinavismen. Det är utan tvivel riktigt, men det hänger ju ihop med en gammal tradition att använda det skrivna ordet bland just studenter och samhällselit. Desutom finns det historiker som menar att skandinavismen inte var en ren studentrörelse, i alla fall inte i Danmark. Den var snarare en viktig del av de nationalliberalas många, mycket genomtänkta försök att utmana enväldet.

Fredrik Nilssons säger flera gånger att för båda de två grupper han undersöker var handlingsgemenskapen viktigare än värdegemenskapen. Detta är en konsekvens av hans intresse för just det i en rörelse som inte är idéer. Problemet blir emellertid att detta intresse får som konsekvens att han huvudsakligen har letat efter handlingarna. Vad angår skandinavisterna tror jag att man borde ge en mindre politiskt naiv bild av dem i all fall från 1843. Och vad angår Klågerup skulle jag också vilja leta efter värden som drängarna och åborna där kämpade för. Fredrik Nilsson menar t.ex. att många bara deltog under hot. Det var ett bra argument i rättsalen, men jag tror att man, om man vill, kan upptäcka värden som delvis kan förklara upproret i Klågerup.

Man får lust att ytterligare fortsätta forskningen om detta skånska uppror, men då får man inte mycket hjälp av Nilssons avhandling. Den viktigaste källhänvisningen, Baragilletts materialbas, är inte lätt att återanvända. Det står ingenstans var denna finns och man får sällan reda på vad i denna bas olika påståenden i texten bygger på. Jag tror inte man behöver betvivla att Fredrik Nilsson har fog för sig när han hänvisar till basen, men i vetenskap räcker det inte att lita på varandra.

För att avsluta med en av de nationalliberala frontfigurerna i Danmark, Orla Lehmann, så brukar man alltid berätta att kvinnorna skickade broderade kuddar till honom, när han satt

i fængelse. Man ser det ofte som et udtryk for at Lehmann var bra på charmera kvinnor, men med Fredrik Nilssons avhandling har vi fått hjälp att analysera hur broderade kuddar kunde ha en politisk innebörd i början av 1800-talet. Det är genom att som här gå under en ideologifasad och ofta på ett mycket originellt sätt fokusera på andra viktiga delar av den politiska kulturen som denna avhandling har sina stora kvalitéer och därför den bör bli läst och diskuterad bland historiker.

Hanne Sanders

Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940

Edited by Pirjo Markkola

Helsingfors 2000. 245 s.

HVIS MAN LÆSER 10–15 år gammel nordisk historieforskning, skal man lede længe efter undersøgelser, som placerer det religiøse centralt i sin problemstilling og sit resultat. Man kan derimod læse en del om politik og sociale strukturer. Hvad der kan have stået om religion i kilderne, har den dynamiske historieforsker hurtigt læst forbi for at finde det interessante og vigtige. Dette er ikke tilfældet mere. Religionen dukker op alt flere steder. Præcis samme udvikling kan man se inden for nordisk genusforskning, hvor kvindefrigørelsen mellem 1870 og 1940 længe har stået centralt. Man har beskrevet udviklingen som et ikke-religiøst fænomen og i sine kilder ledt efter krav om kvindelig ligestilling, som passer en moderne, sekulariseret kvindeforsker. Som for historieforskningen i stort er denne tid forbi blandt genushistorikerne. Det var karakteristisk, at det 6. nordiske kvindehistorikermøde i 1999 havde temaet ”køn, religion og kvinder i bevægelse”.¹

Bogen *Gender and Vocation* er et interessant udtryk for denne udvikling. Fem forskere, en fra hver af de nu eksisterende nordiske lande (Pirjo Markkola, Inger Hammar, Björg Seland, Karin Lützen og Inga Huld Háko-

nardóttir), analyserer, hvilken betydelse det lutherske kald havde for det sene 1800-tals aktive kvinder. Vi får ikke et samlet billede af den nordiske virkelighed, men som ofte er tilfældet i nordiske projekter en national rapport fra hvert land. Bogen giver imidlertid tilfælde for møder med flere interessante historiske aktører. Det handler f.eks. om den danske Andrea Gehlert, gift Frank. Som 26-årig gennemgik hun er åndelig krise, hvor hun bad Gud om hjælp. Han sagde til hende, at hun skulle missionere blandt hedninge, og resultatet blev, at hun tog til Rangoon. Livet blandt hedninge viste sig at være for hårdt, hvorfor hun i stedet prøvede, om hendes kald også kunne gælde nordiske sømænd i fremmed havn. Hun oprettede et sømandshjem for at give dem et alternativ til det dårlige liv i havnebyen, og det viste sig at gå godt. Hun viede derfor resten af sit liv til arbejdet blandt sømænd i Rangoon, Indien, Dansk Vestindien, Argentina, Uruguay og Brasilien. Sine egne børn sendte hun til Danmark, og først som 75-årig vendte hun i 1932 tilbage til Danmark for at blive der.

I Finland møder vi Emma Åhman, gift Mäkinen, og Cecilia Blomqvist. Cecilia Blomqvist oplevede i slutningen af 1860'erne en vækkelse, hvorefter det stod klart, at hendes kald var at blive diakonisse, og her kom hun især at arbejde blandt arbejderklassen i Helsingfors. Emma Åhman blev også vakt, men hendes kald var at arbejde blandt faldne kvinder for, hvem hun oprettede et hjem. På Island byggede et antal kvinder i begyndelsen af 1900-tallet hospitaler i og omkring Reykjavík og Akureyri ud fra religiøse idéer. Den svenske repræsentant i bogen er mere kendt end sine nordiske søstre. Det handler nemlig om Fredrika Bremer, som er blevet en slags frontfigur for den tidlige svenske kvindebevægelse. Hendes virke byggede grundlæggende på opfattelsen af, at kvinders kald var at være meneske på ligefod og ikke underordnet manden. Begge var, som understreget af Luther, skabt i Guds billede.

Det er gode beretninger, hvor det fremstår

med stor tydelighed, at disse kvinder aldrig skulle have brudt med en normal kvindekariere som gift hustru uden Guds hjælp. Det er for alle disse kvinder en omhu efter at følge sit religiøse kald her i verden, som får dem til at gøre ting, som for efterverdenen kan opleves som nye og frigørende. For nogle af bogens personer får deres kald som konsekvens, at de begynder at debattere i tidens medier og deltage i den borgerlige politik, men grundidéen i bogen er, at det var et vigtigt skridt på vejen til frigørelse at forlade hjemmet og familien for at arbejde på offentlig mark blandt hederne, sømænd, arbejdere eller prostituerede. Under alt dette lå den lutherske idé om, at i forhold til Gud var alle lige. Alle kan gå i dialog med Gud og opleve sit kald. Dette var altså en lighed, som lå over det verdslige samfunds stands-, klasse- og kønsforskelle. Lighed betød imidlertid for de færreste, at mænd og kvinder var ens. Kvinderne havde kvindelige dyder og evner, som havde med moderrollen at gøre. For de fleste af bogens kvinder var målet med deres arbejde at anvende disse dyder i samfundslivet og samfundsdebatten.

En interessant konsekvens af denne bogs forskning kunne være, at hele forudsætningen for den tidlige kvindefrigørelse var den lutherske kalds- og lighedstanke. Fordelen med den var ikke kun, at kvindernes nye handlinger blev mere overbevisende rigtige for dem selv, men også at det blev sværere for det omgivende samfund at afvise de kvindelige forsøg på at sammen med mændene begive sig ud i den borgerlige offentlighed.

Et problem i bogen er imidlertid, at den i sit tidsperspektiv holder fast i det traditionelle genushistoriske, dvs. slutningen af 1800-tallet, og her fokuserer på borgerskabets kvinder. Kun det norske bidrag bryder med dette og prøver i sand haugeansk tradition at føre trådene tilbage til en tidlig agrar vækkelse. Bogens forsidebilledet af et vækkelsesmøde i et agrar miljø er således misvisende i forhold til bogens indhold. Perioden af borgerlig frigørelse sættes snarere op mod et næsten klichéagtig billede af det ældre lutherske samfund som

statisk og kvindeundertrykkende. Selvom bogens forfattere så tydeligt har vist, hvilke potentialer, som lå i de lutherske tanker, da de mødte en tidlig borgerlig virkelighed, så findes der for de fleste i denne bog ingen mulighed for, at dette også kan have været tilfældet i tiden før Frederika Bremer. I dette henseende er det altså en ganske traditionel bog om det borgerlige samfunds frigørende brud med en gammel undertrykkelse. Det nye og frugtbare er, at dette brud ses i en tydelig og meget vel-fungerende religiøs kontekst.

Hanne Sanders

- 1 Se rapporten fra dette møde: *Køn, religion og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra det VI. nordiske kvindehistorikermøde Tisvildeleje 12.–15. august 1999*, red. Anette Warring, Kvinder på tværs. Roskilde Universitetscenter, Roskilde 2000.

Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer.

Katarina Ek-Nilsson

Etnolore 21. Skrifter från Etnologiska avdelningen Uppsala universitet Uppsala 1999. 192 s.

“CHALMERISTEN, KÄCK OCH handlingskraftig, avskaffade tidigt sociala skrankor i kärlek, långt före det demokratiska genombrottet, har det påpekats, medan den eteriske studenten, mer välsedd bland familjeflickor, tycks ha haft mindre sinne för vad det praktiska livet krävde.” Så skriver Thomas Kinding i en minnesbok om Studentkåren i Göteborg i ett försök att fånga en mental skillnad mellan blivande civilingenjörer och humanister.

I avhandlingen “Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer” kryper etnologen Katarina Ek-Nilsson – väl med större ambitioner än Kinding – under skindet på civilingenjörerna och försöka utröna yrkesföreträdarnas självbild. Resultatet ligger väl inom förväntade ramar.

Enligt författarinnan ser sig civilingenjörerna som det nya samhällets och modernismens företrädare där de via yrket givits en ledande roll i planeringen av ett rationellt samhälle. Hur denna föreställning skapats bygger författaren på självbiografiskt material m.m. men också på hur yrkeskåren professionaliserats in i samhället. En tredje utgångspunkt i formeringen av en självbild är den attityd till yrket och teknik i allmänhet som förmedlas av främst film och litteratur. Här hittar man enligt Ek-Nilsson en stor spännvidd från hjälten och nordpolsfararen S. A. Andrée över den rationelle men samtidigt kallsinlige yrkesföreträdaren enligt Frans G Bengtsson till den löjliga ingenjör Planertz skapad av Birger Sjöberg.

Den yttre bekräftelsen av yrkeskårens och teknikens stigande status sker genom en rad kända händelser. Den tekniska utbildningen får akademisk status från 1877 då Kungliga Tekniska högskolan höjs från institutsnivå. Förutom en "akademisering" på praktikens bekostnad blir högskolan också mer "manlig" genom att textil teknik inte får följa med till högskolan. En ytterligare statushöjning sker med inrättandet av Ingenjörvetenskapsakademien 1919. Till detta lägger författaren skandepandet av Tekniska museet på 1930-talet. Här kan man emellertid vara fundersam över institutionens direkta koppling till just yrket. Impulserna till museibildningen var ju i hög grad kulturhistoriska vilket också genomsyrar museet idag. Arkitekturmuseum är möjligen ett bättre exempel på en tät relation mellan just yrke och museum där yrket vill ge uttryck för sin professionalisering.

När det gäller den "allmänna" uppfattningen om teknik/civilingenjörer inom film och litteratur är exemplen få och bakgrundsteckningen en smula oklar. Ett kompletterande exempel som kanske hade givit en klarare bild är en undersökning av "Familjen Björk" familjeunderhållning i radio på bästa sändningstid på lördagar 1936–43 och där familjefadern är just ingenjör. Ett annat förslag är civilingenjören Sven Fagerbergs "antiindustrialistiska" författarskap på 1960-talet som i

Sverige fick liknande betydelse som Rachel Carsons "Tyst vår" i USA.

I exempel som analyseras – filmen "Ljus i mörker" (Gustaf Dalén) från 1954, "Segraren vid Hampton Court" (John Ericsson) från 1937 m.fl. – kan man heller inte utesluta att det mer handlar om tidstypiska hjälteförklaringar och där yrket inte är någon huvudsak. Skildringen av den unge John Ericsson i Edvard Hubendicks bok "Bragdernas män inom svensk teknik" från 1928 blir i strukturen rätt lik "unge Gustav Vasa vid kung Hans hov" osv. Å andra sidan är det en poäng att just ingenjörer blir "medialt" synliggjorda i film och litteratur med 1900-talets början.

I ett avsnitt undersöker Ek-Nilsson "nollningen" vid KTH. Precis som framhålls i boken rör det sig i grunden om en övergångsrit från yngling till man men organiserad utifrån det moderna samhällets möjligheter. Nollningen har emellertid enligt författarinnan ett sådant innehåll att det i sin tur innebär en yrkesprägling. Mot det kan man emellertid hävda dels att den bilden inte framgår entydligt i det självbiografiska materialet dels att övergångsriter inte är okända vid andra akademiska läroanstalter varför det kan röra sig om en mer generell yrkesprägling. Vad man emellertid kan sluta sig till är att nollning och dess motsvarighet har ett starkt fäste vid just tekniska läroanstalter vilket emellertid kanske mera avspeglar teknologers sinne för organisation än artskildhet från annan högskolekultur.

Går man över till det självbiografiska, enkät- och intervjumaterialet är det uppenbart att utproppet från Nordiska museet till civilingenjörer har lockat en begränsad och likformig grupp skribenter; i första hand de som haft intresse av att beskriva sin yrkesbana. Antalet svar är begränsat till 67 biografier där emellertid de flesta författat långa berättelser.

I analysen av materialet är det emellertid svårt att se de särdrag som skulle utskilja just civilingenjörer. Egenskaper som förs fram – att hustrun ingår ett "baglandskontrakt" med sin yrkesmässigt lyckosamme man – ungefär representativ hustrun som arbetar enbart för

mannens karriär – eller att den framgångrike civilingenjören är beredd att arbeta i många olika länder och miljöer, underhand lär sig flera språk och inte är främmande för utmaningar och “det oväntade” osv. – är också allmänna drag som gäller den internationelle affärsmannan som förutom civilingenjör säkert också kan vara civilekonom, jurist eller en person helt utan akademisk utbildning.

1969 gjorde etnologen Åke Daun sensation med sin bok “Upp till kamp i Båtskärsnäs” och skapade en “ny” etnologi. Den byggde på deltagande observation där Daun bl.a. genom bastubad kunde gå i närkamp med medborgarna i ett litet samhälle i Norrbotten. Med denna nya forskningsmetodik kunde han skapa en fullödlig bild av den samtida tankevärden på orten. Källmaterialet i Ek-Nilssons avhandling är utan vank och allmänt väl fördelat i den “nya” etnologins perspektiv men i relation till hela civilingenjörskåren är det allt för sprött för att ge bärighet för generella slutsatser som avhandlingen emellertid uttrycker. Vad vi möter är snarare hur en mindre men i egna ögon framgångsrik grupp inom yrket ser på sig själva och omvärlden.

Ulf Hamilton

Perpetuum mobile? Teknikens utmaningar och historiens gång.

Boel Berner

Pandoraserien 1/Arkiv förlag Lund 1999. 248 s.

I BÖRJAN AV 1970-TALET dök en rad amerikanska teknikhistoriker upp i Sverige och satte fart på den lite trevande intresset som fanns för ämnet på svensk botten. En av de ledande var Melvin Kranzberg som passade på att marknadsföra sin tes: “Technology is not good or bad, but it is not neutral”. Yttrandet skapades i ett annorlunda tidsammanhang än idag. Från slutet av 1960-talet och framåt var teknik och teknikförändring starkt ifrågasatt. “Tyst vår” av Rachel Carson hade startat en antiteknic mentalitet i USA och Kranzberg var säkert inte opåverkad av detta när han for-

made sin tes. Även om Kranzberg i viss mån är tidsbunden pekar han ändå framåt mot den nutida teoridiskussionen inom teknikhistoria. Också för honom formades tekniken av medlemmarna i ett samhälle där teknikens eventuella makt inte utgick från tekniken själv eller dess företrädare utan snarare var ett samspel mellan skapare och användare.

I “Perpetuum mobile? Teknikens utmaningar och historiens gång” uttrycker Boel Berner en allmän oro för att den svenska teknikhistorien domineras av ett snävt internalistiskt perspektiv. Hon hänvisar bl.a. till innehållet i “Polhem – tidskrift för teknikhistoria” där det för det mesta rör sig om beskrivande teknikhistoria medan teori och problematisering är tunn sådd. Detta jämförs med den amerikanska tidskriften “Technology and Culture” där fördelningen sedan lång tid är den motsatta. I botten ligger diskussionen mellan R.A.Buchanan och John Law/Philip Scranton i “Technology and Culture” 1991 där teoridiskussionens kärna gäller avvägningen mellan teori och empiri inom teknikhistoria. Oron kan vara befogad men ett allmänt intryck av de allra senaste årens teknikhistoriska forskning i Sverige är ändå att “Clios klenoder” och “Comtes kamrater” närmar sig varandra på havet (Berner s 191). Samtidigt mår inget forskningsområde illa av en bred och generös teoribildning.

I sitt budskap om nära och breda möten mellan sociologi och teknikhistoria står heller inte Boel Berner tomhänt. Hur denna sammankomst blir fruktbar i en analys av händelseförlopp och företeelser illustrerar hon med fyra exempel. I en studie tar Berner upp hur teknikförändringen styrs av experimentformen. Detta skapar i sin tur “säkra fakta” som “överförda” till tryckt material och läroböcker bildar bas för en utbildning av ingenjörer i stor skala. I en annan essay analyseras hur verkstadsgolvets praktiska villkor även styr allmänna rationella teknikval. Här bygger Berner mycket på amerikanen David Nobel och andra forskare men här finns också svenska undersökningar, t.ex. Eva Fägerborg som tar

upp samma tema i "Här var di ingenjörer själve." i Fataburen 1984.

Rymdfärjan Challengers undergång 1986 bildar ramen för en tredje essay där teknik i komplexa system studeras. Dessa kan förstås konstrueras så att risk för olyckor minimeras men man kan aldrig eliminera social hierarki, prestige, känslor eller arbetskultur. Avseende Challenger visste man alltså felet innan rymdfärjan startar men den sakkunnige har inte tillräcklig stark position i systemet för att kunna driva igenom sin åsikt. En jämförande tanke går till Dwight Eisenhower som på bristfälligt meteorologiskt material väl mer eller mindre tvingades ge startsignal för Normandieinvasionen 1944 orsakat av ett växande "systemtryck". Invasionen hade kunnat resultera en total katastrof med en annan väderutveckling. S. A. Andréé förefaller ha blivit offer för ett liknande påverkan när han inte vill ta ner ballongen Örnen 1897 trots att han visste att möjligheten att nå Nordpolen var borta när styrsystemet slagits ut strax efter ballongfärden börjat.

När det gäller uppsatsen om tekniken som en manlig domän och där teknik och manlighet också förenas socialt och kulturellt finns anledning att fundera en smula kring den allmänna definitionen av teknik. Den är vanligen – och verkar också vara densamma enligt Berners implicita definition – närmast synonymt med det "ingenjörer sysslar med". Det allmänna begreppet "teknik" har alltså en underförstådd koppling till ingenjörutbildning och vad ingenjörer skapar i sin yrkesverksamhet. Man kan emellertid tänka i vidare banor och fundera kring begreppet "metod" som synonymt med "teknik". Gör man det skall man finna att tekniken vidgar sig och även ger utrymme för verksamhet med "naturlig" kvinnlig framtoning som matlagningsteknik, sångteknik, boskapsskötselteknik i "det gamla bondesamhället" osv. När Berner därför "tyst" definierar teknik som "ingenjörernas teknik" blir det automatiskt en manlig sfär där kvinnor har svårt att ta göra sig gällande. Till detta kommer också ingenjörsteknikens starka

koppling till den militära kulturen och – kanske samma ska – ett samband mellan ingenjörsteknik och "manlig" styrka.

Men det finns sprickor även i denna manliga fasad. En är "arbetsvandringen" under andra världskriget då kvinnor med männen i fält fick ta ansvar för manliga domäner inom industrin. Om inte för upptäckte många kvinnor nu att de var kompetenta även på "manliga" tekniska yrkesområden. En annan spricka som ifrågasätter en strikt könsåtskillnad – som verkar vara en av av Berner poängar – är att kvinnor åtminstone sedan 1960-talet utgjort en naturlig studerandehälf i kemi- och arkitektursektionerna vid våra tekniska högskolor. Med det skulle det kvinnliga redan trängt in på det "manliga" tekniska området och vara ett embryo till en könsnivellering. En hastig jämförelse med idrottens värld där kvinnor hävdade sig väl i sporter där hjälpmedlet är centralt – t. ex. inom häst- och motorsport – borde kvinnor ha goda möjligheter att hävda sig inom t.ex. datateknik där fysisk styrka saknar egentlig betydelse.

"Perpetuum Mobile?" är utan tvekan en lärd och intresseväckande bok om teknikens beroende av sociala faktorer. Här återfinns inte bara lättlästa och fångslande essayer. Den ger också en gedigen och aktuell teoriöversikt inom den aktuella forskningsområde; värdefull inte minst för landets forskare inom teknikhistoria.

Ulf Hamilton

Idrottens själ.

Nordiska museets och Skansens årsbok 2000. 366 s.

NORDISKA MUSEET ÄGNAR stor del av sin verksamhet under år 2000 åt idrotten. På museet pågår utställningen *Idrottens hjältar*. Nordiska Museets och Skansens årsbok 2000 har fått titeln *Idrottens själ*. I denna försöker 16 författare, i lika många uppsatser, spegla idrotten och idrottens värld. Boken spänner över ett stort område. Den behandlar inte bara idrot-

RECENSIONER

ten i sig utan också allt det som finns i anslutning till sport och idrott från idolbilder och tipsbolag till supporterklubbar och publik.

En bok som spänner över så mycket blir naturligtvis skäligen heterogen. Här finns inslag som an knyter direkt till Nordiska museets verksamhet, t.ex. Ingrid Roos Björklunds *Sport och mode* (om utvecklingen av idrottskläder, särskilt kvinnornas, från 1800-talet och framåt) och Ulf Hamiltons *Samlare och kalenderbitare* som berättar om de idolbilder som generationer av barn och ungdomar samlat – och fortfarande samlar.

I den inledande uppsatsen, *Idrottens själ i kris?*, tar etnologen Bo G. Nilsson upp mycket av det som senare kommer att utvecklas i boken. Här presenteras idrottens gentlemannaideal, som ju fortfarande förutsätts prägla idrottens utövare. Här berörs också den fråga som så länge delade bl.a. den olympiska rörelsen: skall idrott utövas av idrottens gentlemän, amatörerna, eller skall utövarna få vara yrkesmän, professionella? Just i detta att pengarna kommit att spela allt större roll ser Bo G. Nilsson orsaken till att idrottens själ drabbats av en kris. På gott och ont har t.ex. damidrotten dragits med i detta. Längre kommenterade tidningarnas sportjournalister kvinnliga idrottsutövares utseende – ibland mer än deras prestationer. Sedan pengar kommit in i bilden har damidrotten vänt detta till en fördel: en snygg kropp och sexiga idrottskläder antas locka publik. Damidrott har blivit intressantare för publik och, inte minst, massmedia men man kan fråga sig till vilket pris.

Det är lätt att ta fram andra effekter av att pengar numera spelar så stor roll inom idrottsvärlden. Superligor av storklubbar med goda ekonomiska resurser och en elit av välbetalda storsjårnor har utvecklats. Priset för den enskilde idrottsutövaren som vill nå långt kan ibland vara för högt. Doping har krävt dödsoffer även i Sverige.

I den moderna idrottens värld har också publiken förändrats. Inom fotbollspubliken fanns tidigare en stark social kontroll – också här skulle gentlemannaidealen märkas. Da-

gens publik är annorlunda: här finns inslag av karneval och lek men också av brutalt våld.

Är då idrottens själ i kris? På den frågan ger Bo G. Nilsson inget bestämt svar. Visst kan sport och idrott tyckas genomkommersialiserat, idrotten har allt mer blivit underhållning, framförd av stora artister. Samtidigt har den svenska idrottsrörelsen både bredd, (allt fler motionärer) och djup – sport och idrott har blivit både kultur och vetenskap.

En av dem som drabbades av det obarmhärtiga i idrottsvärlden var fotbollspelaren Lennart "Nacka" Skoglund. Författaren och journalisten Gunder Andersson ger i *Myten om "Nacka" Skoglund* bilden av den gudabenedade idrottsmannen som blev offer för den myt som vävdes kring honom. Berättelsen om "Nacka" är, säger Gunder Andersson "en modern framgångssaga med tragiskt slut". "Nacka" var den vanlige Södergrabben som blev ett av de första svenska Italienproffsen. En glad gamäng som förutsattes vara samma enkla arbetargrabb när proffsåren var över och han återvänt till Sverige. I hans liv *fick* det inte finnas mörka, eller icke passande, inslag. Ingen sprit, inga kvinnoaffärer, inga depressioner. Myten om det fotbollsbegåvade naturbarnet, som sade och gjorde vad som föll honom in, skulle uppehållas. Inte bara av omgivningen utan också av "Nacka" själv. Gunder Andersson liknar honom vid andra tidigt döda konstnärer som Rudolph Valentino, James Dean och Elvis Presley. Hos dem alla fanns detta "självförbrännande som också kan skrivas livsbejakelse."

Det är inte bara för stjärnorna, toppfigurererna som idrotten är hela livet. Fotografen och författaren Per-Olof Sännås beskriver *Black Armys tjejer* dvs flickvännerna till AIK:s supportere. Hos dem finns den totala hängivenheten gentemot laget, en hängivenhet som ibland går över i ren plåga.

Att i sport och idrott inte bara är glädje och njutning kommer också fram i den artikel (*Idrottsliv – om svaren på en frågelista*) där Dan Waldetoft, intendent vid Nordiska museet, redogör för en undersökning om vilken roll

idrotten spelat i olika personers liv. Här finns, naturligtvis, alla de "riktiga" åsikterna om vad idrotten betytt. Men här ses också något av idrottens, och främst skolidrottens, svarta sidor. Den som upplevt att bli vald sist när de populära flickorna eller pojkarna valt sina lag i skolgymnastiken eller som utsatts för mer eller mindre sadistiska gymnastiklärares hån har kanske inte helt lätt att förstå att idrott kan vara någonting lustfyllt.

I det sista bidraget i boken skriver lundaetnologen Fredrik Schoug om *Moraliteter och mediala spektakel*. Här återkommer åtskilliga av de teman som berörts i inledningsavsnittet och som sedan också löpt som röda trådar genom hela boken: idrottens ursprung i en gången tids gentlemannaideal, den nutida idrottens kommersialisering, idrottsmännen som artister.

Just i mötet mellan gentlemannaidealet och artistriet ser Schoug en fara för idrotten. Idrottsutövarna förutsätts, till skillnad från t.ex. scenens artister, vara moraliska föredömen för sina beundrare: "Om Steffi Graf under sina Wimbledonframträdanden uppträtt ens hälften så utmanande som Madonna - - skulle hertiginnan av Kent svimmat på heder-släktaren". Attityden leder lätt till en brist på tolerans. Ett sätt att uppföra sig som kunde tillåtas, om än inte gillats, i andra sammanhang döms hårt inom idrottsvärlden. Kanske, resonerar Schoug, är det dags att lämna de gamla "fair-play" idealen och se idrottsutövarna som vad de är, artister, och idrottsupplevelsen som ren show, inte som "moralisk uppbyggelse".

En bok som *Idrottens själ* som spänner över många områden kan lätt riskera att ge ett splittrat intryck. Så också här. Samtidigt kan detta vändas till någonting positivt. Här finns något att hämta för alla som har intresse av idrott och av idrottens utövare. Vare sig man sedan känner igen sig bland dem som svettas på gym, deltar som åskådare eller tror sig veta att allt var bättre förr när fotboll spelades på Malmö gamla stadion och när "Karusellmännen" åkte Vasaloppet.

Eva Queckfeldt

Värner Rydén – en av Brantings män

Ulf Larsson

Hjalmarsson & Högberg, Stockholm 2000, 250 s.

VÄRNER RYDÉNSKOLAN i Malmö finns visserligen fortfarande kvar, men minnet av den flitige och debattglade, trinde och rödskäggige folkskoläroren, kommunalpolitikern, läroboksförfattaren, folkbildaren, radiomannen, riksdagsmannen, inpiskaren och ecklesiastikministern har inte direkt vårdats inom arbetarrörelsen, åtminstone inte på central nivå. Det är därför extra glädjande att det nu föreligger en rejäl biografi över denne politiskt betydelsefulle och märklige Blekingeson. Ulf Larsson har med *Värner Rydén – en av Brantings män* tecknat en helhetsbild av *politikern* Värner Rydén. Den som läst Rydéns politikerkollegers memoarer vet att bilden av honom är motsägelsefull, vilket Larsson återkommande framhåller. "Värnor" var också en av de politiker som oftast figurerade i skämtpressen, där han inte sällan framställdes som en komisk och litet löjlig figur. Hans eftermäle har också solkats av inblandningen i "jobbarföretaget" Svensk Export AB under första världskriget, även om han, som Larsson framhåller, gjorde en ovanligt snabb politisk come back. Tyngdpunkten i Larsson framställning ligger alltså på Rydéns politiska gärning. Boken är både kronologiskt och tematiskt upplagd. Läsaren får följa Rydén från uppväxten i ett folkskolelärarhem i Ringmäla socken i Blekinge via inträdet i SAP 1902, de första politiska framträdandena på kyrkostämmorna i Malmö till arbetet i riksdagen från invalet år 1907 till 1930. Huvuddelen av Larssons framställning ägnas Rydéns riksdags- och skolmannagärning. I separata kapitel behandlas hans insatser som skolman och skolpolitiker (uppdelat på två kapitel 1907–1917 och 1920–1930), försörjnings- och utrikespolitiker, försvarspolitiker, författningspolitiker, ecklesiastikminister och generalkrigskommissarie. Boken avslutas med en diskussion av

RECENSIONER

bilden av Rydén. Den inrikespolitiska utvecklingen i Sverige under perioden 1902–1920 är tämligen väl genomtröskad i forskningen och skildras dessutom i ett antal dagböcker såsom Palmstiernas och Hamiltons. Larsson nyttiggör på ett förtjänstfullt sätt såväl den tidigare forskningen som memoarlitteraturen. Trots att berättelsen om den politiska maktkampen och det demokratiska genombrottet är välbekant tillför Larssons studie nytt stoff och nya perspektiv tack vare att Rydén hela tiden står i fokus. Berättelsen blir helt enkelt delvis annorlunda med en ny huvudperson. Läsningen av Larssons bok har förändrat min bild av Rydén; jag visste till exempel inte att han, tillsammans med liberalen Eliel Löfgren, 1925 motionerade om att riksdagsdebatterna skulle sändas i radio med motiveringen att man på så sätt dels skulle slippa journalisterernas vinklingar, dels skulle göra folket medvetet om vad som gjordes i riksdagen. Jag kände inte heller till att Rydén redan på 1920-talet ivrade för införandet av ett postgiro och för civilflyget eller att han förfäktade för sin tid radikala synpunkter om kvinnlig rösträtt, flickors utbildningsmöjligheter, kvinnors behörighet till tjänster i skolväsendet och lärarnas löner. Rydén var alltså mångsidigare än vad åtminstone undertecknad i förstona trodde. Förklaringen till denna mångsidighet ligger, menar Larsson, i ställningen som sekreterare i riksdagsgruppen och dess förtroenderåd och ledamotskapet i statsutskottet samt i hemliga utskottet under krigsåren. Tack vare sin centrala placering fördes Rydén in i försvars-, handels- och utrikespolitiken liksom i de interna partiuppgrörelserna.

Rydén var, vilket framhålls redan i titeln, en av Brantings män, kanhända till följd av att han inte var någon ideolog utan en den praktiska dagspolitikens man. Han anförtröddes det ena uppdraget efter det andra, inte minst sådana som krävde stora arbetsinsatser; Rydén var en arbetshäst. Han var också kompromissernas man, samtidigt som han tillsammans med Palmstierna låg bakom SAPs disciplinistadga och var riksdagsgruppens inpiskare.

Han var knappast älskad vare sig av medarbetare eller motståndare även om han tillvann sig respekt genom sitt hårda arbete, sin kunighet inom breda politiska områden och förmåga att sy ihop kompromisser såväl inom partiet som över partigränserna. Genom sitt arbete bidrog Rydén, framhåller Larsson, "till att befästa socialdemokratin som en parlamentariskt verkande kraft" (s. 223). Det var dock inom skolpolitiken Rydén gjorde sina mest betydande insatser. Han var inte bara folksollärare, facklig ledare i Sveriges allmänna folkskollärareförening (SAF) och ecklesiastikminister utan dessutom tongivande läroboksförfattare, folkbildare och radioman. Larsson frågar retoriskt om "han i skolpolitiskt avseende hade någon like i fråga om betydelse under decenniet [1920-talet]" (s.220). Jag tror det inte. Den som möjligen skulle kunna göra Rydén rangen stridig är Oscar Olsson "med skägget". Olsson behandlas för övrigt styvmoderligt av Larsson, vilket möjligen är en följd av att han inte läst Lars Arvidssons *Folkbildning och självuppföstran. En analys av Oscar Olssons idéer och bildningssyn*. Boken är åtminstone inte upptagen i litteraturförteckningen.

Rydén framstår i Larssons framställning som en *homo politicus*; människan bakom politikerrollen får läsaren aldrig lära känna. Larsson är också medveten om detta. Han skriver: "Om politikern och skolmannen Rydén stod i rampljuset och framträder i efterlämnade dokument är privatmänniskan mer dold. Få uppgifter finns i hans arkiv och i andra sammanhang". Jag är förvissad om att Larsson dammsugit arkiven i jakt på uppgifter och jag har respekt för att han tiger där källorna gör det. Inte desto mindre är det synd att han inte försöker göra mer av privatmannen Rydén. Jag tror att det skulle gett framställningen mer blod och mjärg, gjort den mer levande. Som det nu är känns det lite blodfattigt. Det är håbligt och kompetent, men en smula tråkigt. Framställningen förmår inte riktigt beröra. Detta är inte bara en följd av att läsaren aldrig kommer Rydén in på livet utan hänger också

samman med att författaren inte driver någon tydlig tes och att han samvetsgrant redovisar stort som smått. Det sistnämnda är dock inte enbart av ondo; För den som vill veta vad Rydén motionerade om, vilka debatter han deltog i, vilken position och funktion han hade i partiet vid olika tidpunkter, hur hans relationer till medarbetare och politiska motståndare såg ut, vad han ansåg i alla tidens stora och små frågor etc är Larssons arbete en guldgruva. Det är den typ av bok man kan använda som referensverk och inte bara för uppgifter om Rydén. *Värner Ryden – en av Brantings män* är kort sagt ett rejält arbete.

Lars M Andersson

Mannen som kom tillbaka från de döda. En bok om skandalförfattaren Gustaf Ericsson

Gunnar Pettersson

Ordfront förlag 2000, 353 s.

DEN SVENSKA antisemitismforskningen har från en sen och blygsam start fått ordentlig fart sedan slutet av 1990-talet. År 1998 publicerades Rochelle Wrights inträngande studie av hur judarna framställts i svensk spelfilm. Året därpå kom de två första avhandlingarna om svensk antisemitism; Lena Berggrens undersökning av framväxten av en politisk antisemitism under mellankrigstiden och Henrik Bachners studie av den antijudiska tanketraditionens uttryck och utveckling från 1945 och fram till idag. Samma år publicerades dessutom Håkan Blomqvists biografi över Nils Flyg och analys av hur denne förde Socialistiska partiet från socialism och internationalism till nazism och antisemitism. År 2000 har undertecknads avhandling om hur judarna framställdes i den svenska skämpressen under perioden 1900–1930 och författarens och journalistens Gunnar Pettersson biografi över den bortglömde författaren och antisemitiske skriftställaren Gustaf Ericsson givits ut. I år utkommer dessutom Håkan Blomqvists studie av Arthur Engbergs ”omvändel-

se” från antisemit till militant motståndare mot nazismen och den nazistiska judepolitiken.

I Petterssons engagerande framställning får läsaren följa Gustaf Ericsson, årsbarn med 1900-talet, från den tämligen idylliska uppväxten i Örebro – där fadern var inspektionskonstapel och hade en liten egendom – via en tonårskris, utlöst av älsklingssystemens död i unga år, familjens sociala deklassering och den sociala och politiska turbulensen under 1910-talet, till Ericssons död på ett sjukhem i Espergaerde på Själland 1967.

Det är emellertid inte uppväxtåren eller de sista tjugo årens exil i USA, Mexiko, Tyskland och Danmark som gör Ericsson så intressant utan hans verksamhet och utveckling under 1910–1940-talen. 1917, året efter det att familjen flyttat till Stockholm, fick han ett sommarvikariat på den ungsocialistiska *Stormklockan* och 1919 plats som redaktionssekreterare på vänstersocialisternas dagstidning *Folkets Dagblad Politiken*. Han lärde känna både framtida politiska vedersakare, såsom Ture Nerman, och en person, Nils Flyg, som skulle göra samma politiska resa från kommunism till nazism som han själv. Hans engagemang i den kommunistiska rörelsen inskränkte sig inte till journalistiken. Mycket tyder, menar Pettersson, på att han på 1920-talet arbetade underjordiskt för den kommunistiska internationalen, Komintern.

Vid denna tid begav sig Ericsson ut på luffen i USA. Han var statist i stumfilmens Hollywood, försörjde sig som chaufför, livräddare och som allt-i-allo på ett av Long Islands mer ökända roadhouses – en blandning av lönnkrog, hotell och nattklubb – som sannolikt ägdes av New York-gangstern William ”Big Bill” Dwyer. På Long Island blev Ericsson bekant med den ryske poeten Wladimir Majakowski. Vänskapen resulterade bland annat i att en av de tre böcker Ericsson skrev om sin amerikavistelse gavs ut i Sovjetunionen. Författaren gjorde sig i viss utsträckning ett namn med amerikaböckerna. Hans försök med en stort upplagd, samhällskritisk roman, *Storm*

RECENSIONER

över Atlanten, misslyckades dock. Boken refuserades av Bonniers. Under de sista åren av 1920-talet reste Ericsson tämligen planlöst omkring i USA och Europa. Han livnärde sig på brödskriverier, i första hand för *Stockholms Tidningen*. Han var i New York i samband med börskraschen 1929 och påverkades djupt. Året därpå inbjöds han till Sovjetunionen. Han hade bestämt sig för att försöka skapa sig en framtid i sovjetstaten. Så blev det emellertid inte. Ericsson tvingades lämna landet.

Ett år senare, 1931, deltog han på Kaj Bonniers initiativ i den stora nordiska romanpristävlingen med ett reportage från East End, *Aldrig mera krig*. Till sin förbittring fick han inte något pris. I samråd med globetrottern Hans Ostelius beslöt han sig för att fingera sitt eget självmord för att uppnå den berömmelse han ansåg sig berättigad till. Han förstod också att boken behövde skrivas om. Strax före jul 1931 var han färdig med omarbetningen. Det hade därmed blivit dags för Ostelius att iscensätta akt två i dramat; att sälja såväl manuskriptet som ”självordet”. Tidens förlag nappade och boken kom så småningom ut under titeln *Mannen som du dödat*. Problemet var bara att Ivar Kreugers självmord kom emellan. Ericsson insåg att hans eget fingerade självmord inte skulle kunna konkurrera med utrymmet på löpsedlarna med nyheten om Kreugers död. Han drog slutsatsen att det inte räckte med att dö; han måste även återuppstå. Ericsson försvinner och återuppstår som den amerikanske medborgaren ”Richard Houston”. Rykten börjar spridas och massmedia får upp vittringen på den allt annat än döde författaren. Ericsson fick all den uppmärksamhet han kunnat hoppas på, men kanske inte riktigt av det slag han önskat. *Mannen som du dödat* kom, som Pettersson formulerar det, ”att betraktas som det litterära löfte Ericsson senare skulle svika” och hans agerande gav upphov till en skandal som dock snart försjönk i tystnad.

Ericssonaffären innebar, framhåller Pettersson, något nytt i svensk press; den markerade

drevjournalistikens födelse och ”Ericsson blev *avant la lettre* ett av dess första, om än inte helt oskyldiga offer”. För de inblandade ebbade affären ut veckorna före årsskiftet 1932–33. ”Richard Houston” talade för döva öron när han försökte övertyga förlaget och andra om att Gustaf Ericsson faktiskt var död. Han flyttade till Köpenhamn tillsammans med sin nyblivna danska hustru, Agnes. Innan han förenades med henne begav han sig emellertid till Tyskland för att på ort och ställe ”studera en ny del av den europeiska verkligheten”. I Berlin hade NSDAP efter tillbakagången i novembervalet 1932 satsat på massagitation. Gatustrider mellan nazister och kommunister rasade. Ericsson rycktes med av stämningarna. Han träffade flera av de ledande svenska nationalsocialisterna och diskuterade den nya lärans teori och praktik.

Under Berlinveckorna föll saker och ting på plats för honom. Refuseringen. Den korrupta tävlingsjuryn. Hans egen maktlöshet. Hetsen. Jakten på sanningssägaren. Han hade blivit korad till samhällsfiende – av vem? Av de bakomliggande krafterna. Dessa krafter *hade* ett namn.

Det var judarna. Ericsson hade börjat utvecklas till antisemit. Det finns, framhåller Pettersson, knappast någonting i författarens tidigare produktion som förebådar vad som komma skulle. Aversionen mot Bonniers spelade visserligen in, men räcker knappast som förklaring. Istället vill Pettersson söka förklaringen i författarens själsliv. Det fanns, menar han, två uppenbara aspekter i Ericssons psykologi som spelade en avgörande roll i sammanhanget. För det första dennes ”identitetslöshet, hans jaglöshet, och dess förlängning i hans rastlöshet och hemlöshet” och för det andra hans behov av att ha någon att lägga skulden på för sina misräkningar och besvikelser, för sin vanmakt. Det var helt enkelt genom hatet mot judarna Ericsson fick sin identitet. Den antisemitiska världsbild Ericsson lade sig till med hade en befriande inverkan på honom. Världen blev med ens begriplig. Han behövde inte heller känna sig ensam; det fanns en antisemitisk tradition i Sverige –

som enligt Pettersson visserligen inte var ”särskilt djupt förankrad” – som gjorde sig allt mer gällande i den bruna slagskuggan.

Gustaf Ericssons nästa bok, *Mannen som ingen kan döda*, kom ut hösten 1933. Den blev den första av fyra böcker och en film han skrev om Ivar Kreuger och Kreugerkraschen. Ericsson var en av de första efter kraschen att teckna ett tämligen positivt porträtt av tändstickskungen. Boken blev hans inträdesbiljett till kretsarna kring Torsten Kreuger. Han värvades i dennes kampanj för att återupprätta brodern och kom på så sätt i kontakt med flera ledande svenska nazister. Ericssons första bidrag i rehabiliteringskampanjen, *Kreuger kommer tillbaka*, kom ut 1936. I boken blandas hyllningstuder till Ivar Kreuger med antisemitiska utfall. Ericsson förfäktar uppfattningen att Kreuger & Toll utsattes för organiserade attacker från illasinnade spekulanter. När Ivar Kreuger vägrade vika sig blev han mördad av en judisk-bolsjevikisk sammansvärjning. Tändstickskungens imperium plundrades och styckades av J P Morgan och familjen Wallenberg med benäget bistånd av Bonniers. I den etablerade pressen försökte man fram till slutet av 1936 tuga ihjäl boken. Ericsson fick emellertid draghjälp av *Folkets Dagblad Politiken* och Nils Flyg. Artikelserien i *Folkets Dagblad* satte fart på den övriga pressen som ryckte ut och brännmärkte Ericsson, vilket i sin tur gav försäljningen en rejäl skjuts; *Kreuger kommer tillbaka* blev Ericssons största kommersiella framgång. Författarens försök att få boken utgiven i det nazistiska Tyskland gick dock i stöpet.

Ericssons förlag, Nordisk litteratur, publicerade mellan 1936 och 1942 åtta böcker, av vilka sju av Ericssons hand. Bland dessa märks hans sannolikt mest antisemitiska arbete, *Moses Smith – lumphandlaren från ghetton som blev nordens nye guldkonung*, hoprafsad lagom till Albert Bonniers förlags 100 årsjubileum 1937. Kreuger och Ericsson förefaller ha hyst planer på att låta *Kreuger kommer tillbaka* bilda utgångspunkten för en propagandakampanj. Ericsson gav ut en kortversion av boken, *Giriga händer*, och försökte dessutom skriva

en teaterpjäs baserad på materialet. Stockholmsteatrarna ställde sig emellertid kallsinniga. I stället satsade Ericsson på filmen. 1937 bildade han AB City-Film – sannolikt med finansiell uppbackning av bland andra Torsten Kreuger. Kreugerfilmen fick titeln *Panik*. Manus skrevs av ”Richard Houston” och Gustaf Ericsson stod som produktionsledare. Filmen hade efter många turer premiär 1939 i Malmö; Stockholmsbiograferna vägrade till en början visa den. *Panik* är, enligt Pettersson, ”den grövsta antisemitiska film som någonsin gjorts i vårt land”, ett omdöme som tidigare fällt av såväl Per Olov Qvist som Rochelle Wright. Filmen sågades av en i stort sett enig kritikerkår och lades ner efter någon vecka. Ericssons försök att sälja den till Danmark misslyckades. Filmen ansågs för antisemitisk för att kunna passera censuren. Inte heller försöken att lansera den i Tyskland rönt någon framgång. Pettersson misstänker att refuseringen i Tyskland kan ha förorsakats av att Ericsson skrivit en skandalös nyckelroman som utspelades i Stockholms filmvärld. Det var emellertid inte romanens innehåll utan dess titel, *Hitler skjuts kl. 24!*, som upprörde såväl de svenska myndigheterna som de tyska nazisterna. Titeln hade visserligen ingenting med innehållet att göra, men boken publicerades i samband med krigsutbrottet. Det räckte. Justitieministern, K G Westman, beslöt att boken skulle beslagtas. Regeringen informerades det tyska sändebudet i Stockholm som i sin tur meddelade det tyska utrikesministeriet. Resultatet lät inte vänta på sig; samtliga Ericssons böcker fördes upp på ”listan över skadliga och icke önskvärda skrifter”.

Efter krigsutbrottet låg Ericsson tämligen lågt och försörjde sig på artiklar till dagspressen, vilka såldes genom bulvaner. Han var också inblandad i utgivningen av antikomunistisk litteratur och ett antal andra projekt. I januari 1941 kontaktades han av Kurt Hajby som erbjöd Ericsson stoff till en ny bok. Hajbys telefon var avlyssnad. Ericsson blev indragen i Hajbyaffären. Jag skall inte avslöja turerna i denna, inte heller gå in på

RECESSIONER

Ericsons eventuella spioneriverksamhet, hans misslyckade försök att 1942 och 1943 organisera den svenska nazismens enande eller på rättgången mot honom. Istället skall jag avslutningsvis uppehålla mig vid vad jag uppfattar som problematiskt respektive principiellt intressant med Petterssons framställning.

Pettersson utgår när han skall definiera den svenska nazismen från myndigheternas perspektiv; Olof Ribens utredning *Nationalsocialismen i Sverige*, sammanställd i maj 1941. Ribben definierar svensk nazism som ”icke endast de politiska rörelser, vilka själva beteckna sig som nationalsocialistiska, utan även annan här i riket bedriven politisk verksamhet, som på grund av frändskap med nationalsocialismen eller eljest framträdande orientering mot Tyskland är av beskaffenhet att påkalla myndigheternas uppmärksamhet”. Definitionen har, som Pettersson framhåller, fördelen att den sätter fingret på nazismens statsfientlighet, på det hot mot den demokratiska ordningen den utgjorde. Nackdelen är att den är för inklusiv och att den ideologiska dimensionen försvinner. Skillnaden mellan nationella högerextrem grupperingar och nazistiska partier och organisationer suddas ut. Pettersson hamnar därigenom i sin syn på nazismen närmre Karl N A Nilsson än Lena Berggren, vilket är beklagligt. Ett annat problem med Petterssons framställning är att han där källorna – i första hand Ericsons akt på SÄPO, uppgifter lämnade av Ericsons döttrar, pressklipp, och rättgångsmaterial – tiger, utnyttjar Ericsons publicistik. Han argumenterar dock utförligt för att Ericson i sina självbiografiska nyckelromaner – som, bortsett från de rena anklagelseskriterierna, utgör det övervägande inslaget i hans produktion – inte fabulerar. Nyckelromanerna är, menar Pettersson, ”direkta rekonstruktioner av hans [Ericsons] direkta erfarenheter, ofta skrivna precis efter det att de ägt rum, eller till och med samtidigt med dem”. Möjligen är det så. Pettersson redovisar dessutom redligt vilka avsnitt som baseras på nyckelromanerna. Inte desto mindre blir det ibland – till exempel vad gäller Eric-

sons eventuella vistelse på mentalsjukhus i tonåren – väl spekulativt för min smak. Jag tycker också att det är beklagligt att Pettersson inte har någon notapparat. Han motiverar visserligen varför och redovisar i brödtexten varifrån han hämtat sina uppgifter, men det är, som jag ser det, inte tillfyllest.

Ovanstående invändningar skall inte skymma det faktum att Pettersson skrivit en utomordentligt intressant och läsvärd bok. *Mannen som kom tillbaka från de döda* är ett viktigt bidrag till forskningen om den svenska nazismens historia.

Lars M Andersson

The Holocaust Industry. Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering

Norman G. Finkelstein

Verso 2000, 150 s.

VAD FÅR MAN OM MAN slår ihop Noam Chomskys konspirationsteorier och Hannah Arendts kontroversiella tes om den judiska elitens intima samröre med makten? Svar: Norman G. Finkelsteins *The Holocaust Industry. Reflections on the Exploration of Jewish Suffering*. Boken har blivit föremål för skiftande omdömen. Antisemiter och antisionister av olika slag har uttryckt sin förtjusning över att någon – till på köpet en jude som är son till två överlevande från Förintelsen – ”äntligen” tar bladet från munnen och avslöjar hur det ”egentligen” förhåller sig, medan mera ytterliggående Israelvänner har framställt bokens författare som en beklagansvärd judisk självhatare. Kritiken har varit hårdast i författarens hemland USA där han hudflängts såväl på nätet som av Steven J. Zipperstein i *Washington Post* och Omer Bartov i *New York Times*. Även i Tyskland har Finkelstein fått hård kritik. I Storbritannien har *The Holocaust Industry* erhållit somliga uppskattande anmälningar även om recensenterna ställt sig frågande inför författarens teser och huvudsakligen framhållit hans ”bravado”. I Sverige har bo-

ken sågats på Expressens ledarsida, i *Svenska Dagbladet* av Kim Salomon och av Jonathan Metzger i *Judisk Krönika*. Jesper Svartvik raljerar i *Dialog* med Finkelsteins konspiratoriska ansats och tar avstånd från huvuddelen av författarens anklagelser, men menar att han har rätt när han ifrågasätter Förintelsens unicitet och när han hävdar att Förintelsen inte kan betraktas som kulmen på ett evigt och irrationellt judehat. Svartvik antyder vidare att de icke-judiska offren för nazismens politik hamnat i skymundan. Anita Goldman uttrycker i en delvis positiv recension i *Afionbladet* farhågor för att Finkelsteins bok skall ge myten om en judisk världskonspiration ytterligare näring medan Nina Lekander i en stort uppslagen intervju med Finkelstein i *Ordfront Magasin* uttalar sig uppskattande om såväl boken som dess författare. En som uppenbarligen övertygats av Lekanders artikel är Gunnar Fredriksson som i *Expressen* dammar av föreställningen om judarna som ett "folk-som-klass" och skriver: "Detta är min enkla slutsats av Lekanders lugna saklighet: alla agerar i enlighet med sina klassintressen och varför skulle de inte göra det". Föga förvånande har den högerextrema *SALT* ägnat *The Holocaust Industry* en stort uppslagen, i allt väsentligt positiv recension. Mer överraskande, åtminstone för undertecknad, är att *LoTidningen* infört en entusiastisk anmälan, skriven av Petra Meyer.

Jag avser inte att fälla några omdömen om Finkelsteins själsliv. Däremot måste de teser han driver tas upp till behandling och hans argumentation granskas. Finkelstein skiljer mellan "Förintelseindustrin" – *The Holocaust Industry* – och "den nazistiska förintelsen". "Förintelseindustrin" är författarens benämning på skapandet och utnyttjandet av Förintelsen (med versal) – framställd som ett resultat av ett evigt, allmänt utbrett, irrationellt judehat och som en unik händelse som drabbade judarna – för ekonomiska, ideologiska och politiska syften medan förintelsen med gemen refererar till nazisternas folkmord på judar, romer och handikappade. Förintel-

sen och förintelsen är i Finkelsteins föreställningsvärld två olika storheter; den förra har, hävdar han, mycket lite med den senare att göra. Finkelstein betraktar föreställningen om Förintelsens unicitet som absurd. Han återkommer vid flera tillfällen det öde som drabbade Nordamerikas indianer och andra färgade folk under kolonialismens och imperialismens epok, till slaveriet, de guatemalanska dödspatrullernas framfart och andra brott begångna av regimer som stötts av USA. Däremot är han mindre intresserad av att diskutera de folk mord som begicks i Stalins Sovjet, de röda khmerernas Kambodja eller i Maos folkrepublik. Finkelstein kan omöjligt acceptera att judar i dag skulle kunna göra anspråk på någon form av offerstatus. Hans argument mot att betrakta judarna som offer är dels de amerikanska judarnas höga medelinkomst och starka position inom den akademiska världen, dels staten Israels militära styrka och det stöd Israel får från USA.

Finkelstein underkänner, i ett kapitel med rubriken "Hoaxers, Hustlers and History" (s.41–78), merparten av antisemitism- och förintelseforskningen, i synnerhet den som bedrivits från 1970-talet och framåt och tycks betrakta större delen av denna som en del av vad han kallar Förintelseindustrin. Bland dem som finner nåd inför hans ögon kan nämnas nestorn inom förintelseforskningen, Raul Hillberg, Hannah Arendt, Albert S Lindeman och David Irving. Arendt och Lindeman är båda kontroversiella inom förintelseforskningen medan Irving är en välkänd pro-nazistisk historieförfalskare. Utöver dessa tillerkänns även enstaka andra förintelseforskare – de som skrivit något Finkelstein kan använda för sina syften – vissa insikter. Bland de senare märks främst Henry Friedlander och Peter Novick. Finkelstein lutar sig tungt mot Novicks uppmärksammade arbete *The Holocaust and Collective Memory* (1999), men accepterar inte Novicks tolkningar och förkastar arrogant och ironiskt dennes analyskategorier. Anledningen till att Finkelstein gillar Hillberg förefaller vara att denne intresserade sig för

RECENSIONER

Förintelsen vid en tid när det inte var oppor-
tunt och, misstänker jag, eftersom Hillberg
sedan länge befunnit sig i konflikt med flera
andra förintelseforskare däribland Yehuda
Bauer, forskningschef vid Yad Vashem i Jeru-
salem. Yad Vashem är, i Finkelsteins föreställ-
ningsvärld, en av "Förintelseindustrins" bas-
tioner. Arendt är han förtjust i dels eftersom
hon ställt sig kritisk till synen på antisemitis-
men som en seg tankestruktur med rottrådar
tillbaka till kristendomens frigörelse från ju-
dendomen, dels eftersom hon lanserat tesen
om den judiska elitens strävan att alltid hålla
sig väl med majoritetssamhällets maktelit och
anklagat de judiska ledarna, i synnerhet de
som ingick i de så kallade juderåden, för att
vara medskyldiga till Förintelsen. Finkelstein
behöver helt enkelt Arendt för att ge tyngd åt
sin kritik av de judiska eliterna och för att
kunna tona ner antisemitismens betydelse.
Albert S Lindeman faller honom på läppen
eftersom han är den ende av dagens antisemi-
tismforskare som i sina arbeten – *The Jew Ac-
cused. Three Anti-Semitic Affairs, Dreyfus, Bei-
lis, Frank 1894–1915* (1991), *Esau's Tears.
Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*
(1997) samt *Anti-Semitism before the Holo-
caust* (2000) – till icke ringa del skyller antise-
mitismen på judarna och deras agerande och
dessutom är den som mest empatiskt betonat
att judarnas historia inte är någon lidandehis-
toria. Lindemans argumentation passar Fin-
kelstein som hand i handske eftersom den ger
honom möjlighet att hävda att det inte finns
någon "evig" antisemitism och att det är "de
judiska eliternas" agerande som skapar antise-
mitismen. Uppskattningen av David Irving –
som på intet sätt är förbehållslös – skall san-
nolikt ses mot bakgrund av Finkelsteins upp-
fattning att förintelseförnekarna är en liten,
harmlös skara virrpannor vilkas verksamhet
av egenintresse blåsts upp till orimliga pro-
portioner av "Förintelseindustrins" företräda-
re. Sannolikt spelar även hans aversion mot
Deborah Lipstadt in. Lipstadt är en av pionjär-
erna i forskningen om förnekandet av Förin-
telsen och därmed i hans ögon en viktig repre-

sentant för "Förintelseindustrin". Hon stäm-
des av David Irving för att hon hävdade att han
tillhörde förintelseförnekarna. Rättegången
avslutades – Irving förlorade – medan Fin-
kelstein skrev sin bok, vilket han också note-
rar i förbigående. Han nämner dock inte den
ingående granskning av Irvings produktion
som i samband med rättegången gjordes av
historikern Richard Evans och som visar att
Irving systematiskt förvrängt och vinklat sitt
material. I stället återger han, precis som Ir-
ving själv och andra förintelseförnekare, den
korta passus ur Gordon A Craigs tre sidor
långa recension där recensenten uttrycker
uppskattning av Irvings arbete. Att Craig
upprörts och protesterat mot det sätt på vilket
Irving (och alltså även Finkelstein) vinklat
och utnyttjat recensionen nämns inte av för-
fattaren.

Deborah Lipstadt är inte Finkelsteins favo-
ritobjekt. Detta tivelaktiga nöje tillkom-
mer i stället Elie Wiesel, som av författaren
framställs som en handelsresande i Förin-
telsen som tar hutlöst betalt. Finkelstein retar
sig, förutom på att Wiesel i hans ögon profite-
rar på Förintelsen, på att denne "mystifierar"
mordet på den europeiska judenheten. Kriti-
ken mot Wiesel för att ständigt framhålla att
Förintelsen trotsar varje förklarings- och kate-
goriseringsförsök, att den är obegriplig, är inte
ny, vilket man kan förledas att tro när man
läser Finkelstein. Den av författaren illa tälde
Yehuda Bauer kritiserade till exempel redan
1978 i *The Holocaust in Historical Perspective*
just tendenser till mystifiering av Förintelsen.
I syfte att avslöja Wiesels opålitlighet hävdar
Finkelstein att denne ljuger när han påstår sig
ha läst Immanuel Kants *Kritik av det rena för-
nuftet* på jiddisch efter det att han befriats från
lägret eftersom boken vid denna tid inte fanns
i jiddischöversättning. Tråkigt nog för förfat-
taren översattes boken redan 1929, vilket vi-
sats i en undersökning publicerad i *The Obser-
ver* den 16 juli 2000. Finkelstein har också ett
gott öga till författaren Jerzy Kosinski. Han
gör en stor poäng av att denne "ljuger" i sin
självbiografiska debutroman, *Den målade få-*

geh. Det är möjligt att Kosinskis skönlitterära framställning av ett antisemitiskt Polen under nazistisk ockupation inte har många eller ens några beröringspunkter med familjen Kosinskis öde under denna tid, men varför skulle den ha det? Det är en roman med en fiktiv huvudperson och har så vitt jag vet inte marknadsförts som någonting annat. Finkelstein jämför *Den målade fågeln* med "Benjamin Wilomerskis" självbiografi, *Bruchstücke* (1995), som visade sig vara ett falsarium, hopsnickrad av schweizaren Bruno Dösseker. Parallellen håller inte. Wilomerskis bok gavs ut som en självbiografi, som ett autentiskt vittnesmål från en överlevande, inte som en roman. Den intressanta parallellen till diskussionen om "Wilomerskis" självbiografi torde i stället vara den hätska debatt om Edward Saids dito som följde på publiceringen av Justus Reid Weiners "'My Beautiful Old House' and Other Fabrications by Edward Said" i den konservativa tidskriften *Commentary* i september 1999. Weiner argumenterar i artikeln, med hänvisning till dokument, telefonkataloger, fastighetsregister och liknande, för att Said skapat sig ett för en palestinsk intellektuell mera passande förflutet. Koppling Said "Wilomerski" gör Finkelstein av förklarliga skäl inte.

Ett annat favorithatobjekt är Daniel Jonah Goldhagen, författare till den uppmärksammade och kontroversiella *Hitlers Willing Executioners. Ordinary Germans and the Final Solution*. Finkelstein har tidigare tillsammans med Bettina Birn i volymen *A Nation on Trial* (1998) sablat ner Goldhagens bok ordentligt och det med viss rätt. Hans kritik har dock ifrågasatts eftersom han, vilket han glatt medgivit, inte kan läsa de tyska källor Goldhagen utnyttjar. Den bild Finkelstein ger av receptionen av Goldhagens arbete är knappast helt rättvisande. Det positiva mottagande han skildrar gäller i första hand perioden från disputationen till utgivningen. Sedan boken väl kommit ut var kritiken tämligen massiv. För den som är intresserad av en mera nyanserad bild rekommenderas antologierna *Unwilling*

germans. The Goldhagen Debate – i synnerhet översikten av redaktören Robert R Shandley – och *Hyping the Holocaust. Scholars Answer Goldhagen*.

Finkelsteins viktigaste måltavla är emellertid inte enstaka misshagliga forskare och författare utan vad Finkelstein kallar "de amerikansk-judiska eliterna" och ett antal judiska intresseorganisationer såsom Anti-Defamation League, American Jewish Congress, World Jewish Congress och Jewish Claims Conference. Det är, menar han, dessa som för snöd ekonomisk vinning och för politiska syften lagt under sig och förvanskat Förintelsen. Det är de som tillsammans med forskare som Goldhagen och författare som Wiesel skapat "Förintelseindustrin" och profiterat på mordet på judarna till förfång för framförallt palestinierna, men också för andra offergrupper såsom USAs svarta och de judiska överlevande. Enligt Finkelstein ägnade judar i diasporan (och andra) fram till 1967 Förintelsen (och staten Israel) ett tämligen förstrött intresse. Förbundsrepubliken Tyskland var under det kalla kriget en av USAs viktigaste bundsförvanter, varför "de amerikansk-judiska eliterna" undvek att föra Förintelsen på tal. De enda som ägnade den uppmärksamhet var, hävdar Finkelstein, vänstersinnade judar som motsatte sig den tysk-amerikanska alliansen mot Sovjet. Detta medförde att Förintelsen kom att klassas som en kommunistisk fråga, varför "de amerikansk-judiska eliterna", i sin ständiga strävan att hålla sig väl med makten, stödde McCarthys häxjakt på judiska och andra kommunister. Förintelsen utnyttjades emellertid av "eliterna" i ett sammanhang, nämligen i angreppen på Sovjetunionen; Stalin anklagades för att vara i färd med att slutföra Hitlers utrottningsprojekt. I övrigt var ointresset massivt, hävdar Finkelstein. Detta förändrades i ett slag med sexdagarskriget 1967. Anledningen till detta var, enligt författaren, att Israel visade sig vara en regional stormakt och därför av maktthavarna i USA i allt högre grad kom att betraktas som en strategisk tillgång i Mellanöstern. Det var i detta

RECESSIONER

sammanhang ”de amerikansk-judiska eliterna”, ”the post-1967 born again Zionists” (s.23), upptäckte såväl staten Israel som Förintelsen. Israel hade ditills, påstår Finkelstein, varit ett problem eftersom dess existens kunde ge näring åt anklagelser om dubbla lojaliteter. Nu blev det tvärtom; det var israeliska soldater som dog för att försvara amerikanska intressen, varför ett oreserverat stöd för den judiska staten blev ett uttryck för amerikansk patriotism. Förintelsen blev också användbar. Den kunde nu utnyttjas för att göra Israel immunt mot kritik och begagnas som ett slagträ i kampen mot andra offergrupper, i första hand de svarta. Efter oktoberkriget 1973 ”ökade”, som Finkelstein formulerar det, ”Förintelseindustrin sin produktion” ytterligare i syfte att ge Israel ett försteg i förhandlingarna. (s.27) Sedan dess har den ”producerat” mängder med forskning, litteratur, monument, museer och evenemang ägnade Förintelsen.

”Förintelseindustrin” har på senare år, hävdar Finkelstein, utvecklats till en ”extortion racket” (s. 89). De schweiziska bankerna, den tyska staten och tyska multinationella företag har redan tvingats på knä och nu står de redan utblottade staterna i Östeuropa på tur. Författaren förmodar att de som inte upprördes av ”utpressningen” mot schweiziska bank- och tyska industrimän kommer att reagera när offren är ”svältande polska bönder” (s. 131). Han kontrasterar den förment brutala framfarten mot de europeiska staterna mot behandlingen av de amerikanska och israeliska bankerna – där det, enligt honom, ”bevisligen” finns ”sovande konton”, något som starkt ifrågasätts av Finkelsteins kritiker på nätet. Han hävdar vidare att det handlar om ”a double shakedown” där såväl de schweiziska bankerna, Tyskland och andra stater som de överlevandes blivit lurade; de pengar som skulle gått till de överlevande har i stället använts dels för att finansiera judisk utvandring från Östeuropa och arabvärlden och invandring till Israel, dels berikat enskilda företrädare för ”de judiska eliterna”. ”Förintelseindu-

strins” påstådda framgångar jämförs av Finkelstein med de svarta amerikanernas och det vietnamesiska folkets misslyckande att få USA att kompensera dem för deras lidande. Avsnittet om de judiska eliternas agerande i kompensationsförhandlingarna är i mitt tycke bokens obehagligaste. Finkelstein hävdar att många överlevande – dock inte hans föräldrar – ljuger och att ”Förintelseindustrins” företrädare medvetet och systematiskt justerat siffrorna för antalet överlevande uppåt i syfte att kunna kräva större summor i kompensation. Enligt honom är det ”Förintelseindustrins” framfart som skapar antisemitism och han jämför dem med förintelseförnekarna. Så långt Finkelstein.

Jag känner utifrån min inläsning av litteraturen om Förintelsen inte igen den bild Finkelstein tecknar av förintelseforskningen. Det är till exempel inte så att det skulle vara en dogm att Förintelsen är unik. Tvärtom förs en livlig, stundtals hätsk diskussion just om Förintelsens unicitet. Hans bild av antisemitismforskningen stämmer inte heller med min. Antisemitismen framställs vanligen inte som ”evig” och oföränderlig. Visserligen tycks merparten av antisemitismforskarna vara överens om att antisemitismen bäst förstås som en seg tankestruktur med djupa rötter i den kristna västerländska kulturen, men där upphör också enigheten. Ledande forskare som Robert Chazan, Gavin I Langmuir, Jeremy Cohen, Peter Schäfer, John G Gager och andra ger till exempel olika svar på när det är rimligt att börja tala om antisemitism. Till yttermera visso ”skapades” inte föreställningarna om antisemitismens kontinuitet och dess irrationalitet 1967, som Finkelstein vill göra gällande. Joshua Trachtenbergs välkända arbete, *The Devil and the Jews*, i vilket just kontinuiteten och det irrationella inslaget betonas, publicerades till exempel första gången 1943 och har sedan dess kommit ut i flera upplagor. De två första banden i Léon Poliakovs klassiska verk om antisemitismens historia, *Historire de l'antisemitisme*, gavs ut 1955 respektive 1961 och hans arbete om Förintelsen, *Harvest of*

Hate, lämnade tryckpressarna 1956. År 1967 kom Norman Cohns ofta återopade studie *Warrant for Genocide*. Inte heller författarens påstående att Förintelsen framställs som kulmen på ett evigt, irrationellt judehat håller för närmare granskning. Han förbiser till exempel den intensiva debatt som under en följd av år förts mellan de forskare som menar att det går en rät linje från *Mein Kampf* till Auschwitz och de som betonar kampen om inflytandet mellan olika organisationer inom den nazistiska staten, opportunist, krigets roll och en kumulativ radikaliserings som orsaker till Förintelsen. Som jag ser det ägnar sig Finkelstein i sina utfall mot antisemitism- och förintelseforskningen åt att slå in öppna dörrar med full kraft. Det är också David Cesaranis uppfattning. Cesarani är professor i modern judisk historia vid University of Southampton och föreståndare för det nyligen inrättade AHRB Centre for the Study of Jewish/non-Jewish Relations. Han är en av få recensenter som granskat Finkelstein faktaunderlag, tolkningar och källanvändning. Han skriver: "en närmare granskning avslöjar att Finkelstein inte bara gör sig skyldig till retoriska överdrifter: hans argumentation, tunn och ohållbar som den är, vilar på vantolkningar av historien och på ett tvivelaktigt bruk av källorna". Enligt Cesarani överdriver Finkelstein Förintelsens "frånvaro" under perioden fram till 1967 och feltolkar fullständigt dess betydelse efter detta år. Han redovisar en mängd exempel på aktiviteter, filmer, pjäser, TV-utsändelser och vetenskapliga arbeten om Förintelsen, samtliga producerade före 1967. Han framhåller att Eichmannrättegången sågs av miljoner amerikaner och att så gott som alla amerikansk-judiska intellektuella kommenterade Hannah Arendts artiklar om rättegången efter det att de publicerats i *The New Yorker* 1963. Vad gäller perioden efter 1967 har Finkelstein, menar Cesarani, fått allt om bakfoten. Även om det skulle vara så att Förintelsen utnyttjats för att hålla Israel skadeslöst så har det skändligen misslyckats; Israel och den proisraeliska lobbyen i USA kunde inte förhindra försälj-

ningen av stridsflyg till Saudiarabien 1975 och 1978, lyckades inte ominstegöra Camp Davidöverenskommelsen 1978 eller förhindra tillbakadragandet från Sinai. Cesarani kunde ha tillagt att den ökande uppmärksamheten kring Förintelsen inte kunde bryta Israels politiska isolering efter 1973, en isolering som bland annat resulterade i att arabstaterna tillsammans med Sovjetunionen och dess satellitstater 1975 kunde trumfa igenom en resolution, numera upphävd, som jämställer sionism och rasism. Ytterligare ett exempel är Bushadministrationens vägran 1992 att – trots massiv lobbying från de proisraeliska organisationernas sida – ge amerikanska lånegarantier till uppförande av ytterligare bosättningar på av Israel ockuperad mark. Bushadministrationens målsättning – som kröntes med framgång – var att underminera Yizhak Shamirs Likudregering eftersom den uppfattades som ett hinder för förverkligandet av USAs politiska ambitioner i Mellanöstern. Det faktum att USAs finansiella, diplomatiska och militära stöd till Israel ökat dramatiskt efter 1967 har, framhåller Cesarani, ingenting med historia att göra; det handlar uteslutande om amerikanska intressen. Till yttermera visso har de penningmedel Israel fått från USA ofta haft syftet att förmå Israel till eftergifter och tillbakadraganden. På samma sätt förhåller det sig, hävdar Cesarani, med USAs stöd till bevarandet av minnet av Förintelsen. När president Carter tillsatte The President's Commission on the Holocaust, som resulterade i skapandet av The US Holocaust Memorial Museum i Washington (USHHM), var syftet att blicka den amerikansk-judiska opinionen som stötts bort av en politik som i deras ögon var proarabisk. Den framträdande positionen Förintelsen fått i USA och dess funktion i förhållande till staten Israel är alltså, konkluderar Cesarani, ett uttryck för judisk och israelisk svaghet, inte styrka, som Finkelstein hävdar.

Cesarani tar också upp Finkelsteins påstående att diverse judiska organisationer skulle ha överdrivit antalet judiska överlevande i syfte att pressa pengar från Schweiz och Tysk-

RECESSIONER

land. Han konstaterar, efter att ha diskuterat Finkelsteins sätt att behandla siffrorna, att det varit en smal sak för Finkelstein att, om han velat, kollationera hur många överlevande som uppbär pension från den tyska regeringen, The Jewish Claims Conference och det israeliska finansdepartementet. Inget av dessa organ ger understöd till en person som får ersättning från något av de andra. Tillsammans gör de utbetalningar till åtminstone 175 000 överlevande som samtliga tvingats genomgå omfattande kontroller. Finkelsteins påstående att det idag bara skulle finnas 25 000 överlevande stämmer således inte. Inte heller hans försök att framställa de schweiziska bankerna som oskyldiga offer för en judisk terrorkampanj håller för en närmare granskning. Cesarani visar att Finkelsteins sätt att citera från *Report of the Independent Committee of Eminent Persons* är missvisande.

Cesaranis kritik är i mitt tycke övertygande. Det finns emellertid ytterligare ett par aspekter vad gäller Finkelsteins sätt att driva sina teser som behöver lyftas fram. Han framhåller, med hänvisning till sin mor, att det är en plikt att alltid jämföra. Det är bara att instämma. Problemet är att Finkelstein inte jämför; han jämställer. Han är inte intresserad av eventuella likheter och/eller skillnader utan endast av att framhålla att Förintelsen inte är unik och att judarna inte kan göra anspråk på någon som helst offerstatus. Detta påverkar också hans val av ”jämförelseobjekt” och sättet på vilket han ”jämför”. Den mest relevanta jämförelsen i sammanhanget, mellan det nazistiska koncentrations- och förintelslägersystemet och det sovjetiska Gulagsystemet, gör han inte. I stället lyfter han fram slaveriet i USA och den amerikanska behandlingen av de nordamerikanska indianerna, vilket med tanke på att han diskuterar ersättning till *överlevande* knappast är relevant.

Frågan om vad som bör jämföras med vad hänger samman med frågan i vilken kontext jämförelserna bör göras. Finkelstein ser till exempel inte de judiska organisationernas ersättningsanspråk mot bakgrund av den trend

i modern politik – att grupper som historiskt utsatts för etniskt förtryck eller andra typer av övergrepp med åberopande av historiska oförrätter förhandlar sig till ekonomisk kompensation – som historikern Elazar Barkan identifierat. (*The Guilt of Nations. Restitutions and Negotiating Historical Injustices*, 2000). Det kan knappast vara obekant för Finkelstein att den amerikanska kongressen 1993, efter omfattande hawaiiiska aktioner, antog en resolution i vilken en ursäkt framfördes till den hawaiiiska ursprungsbefolkningen och att denna följdes av ekonomisk ersättning för olagliga markförvärv. Han känner rimligen också till att den amerikanska kongressen 1998 framförde en officiell ursäkt till de 120 000 amerikansk-japaner som internerades i läger efter det japanska anfallet mot Pearl Harbor och att den amerikanska regeringen samma år började betala ut 1,6 miljarder dollar till de drabbade som fortfarande var i livet. Frågan om kompensation för de ekonomiska förlusterna var då sedan länge löst, men amerikansk-japanerna gick vidare och krävde även en moralisk uppgörelse. Parallellerna till de judiska organisationernas och staten Israels agerande är uppenbara. Finkelstein underlåter vidare att nämna att det inte bara är judar som kompenserats för lidandet och slavarbetet under nazismen. Hade han tagit med dessa exempel (och andra) skulle de judiska lobbygruppernas verksamhet tätt sig betydligt mindre unik.

Han utelämnar också annat. När han hänfullt citerar företrädare för ”de amerikansk-judiska eliternas” jämförelser mellan Hitlers och Stalins judepolitik på 1940- och 1950-talen ”glömmer” han att Stalin förde en uttalat antisemitisk politik och deporterade och likviderade stora delar av den judisk-sovjetiska intelligentsian, stängde judiska skolor, teatrar och tidningsredaktioner. När han diskuterar de judiska och israeliska ersättningskraven underlåter han att framhålla hur kontroversiella dessa var i staten Israel – högeroppositionen fördömde varje form av pekuniär ersättning – och att många överlevande vägrade ta

emot pengar från Tyskland. Det framgår inte heller av Finkelsteins bok att bruket av Förintelsen alltid varit och är problematiskt i Israel och att det på senare år förts en intensiv debatt om huruvida alla israeliska medborgare – alltså även de israeliska araberna – skall undervisas om Förintelsen. Hans bild av förhållandet mellan de svarta i USA och de amerikanska judarna är även den missvisande. Benjamin Ginsberg, som liksom Finkelstein utgår från Hannah Arendts tes om ”den judiska elitens” intima samröre med den politiska makten, ger i *The Fatal Embrace. Jews and the State* (1993) en annan bild än Finkelstein och lyfter i motsats till denne även fram antisemitismen bland de svarta i USA; opinionsundersökningar visar till exempel att antisemitiska föreställningar är vanligare bland svarta än bland någon annan etnisk grupp i USA och att det främst är de collegeutbildade, vävlönade svarta amerikanerna som hyser antisemitiska åsikter. Ginsburg betonar, precis som Finkelstein, att många amerikanska judar nått framträdande positioner i det amerikanska samhället, i synnerhet i den akademiska världen och inom politiken, från 1960-talet och framåt, men till skillnad från denne framhåller han att deras inflytande minskat på en rad områden, inte minst inom just politiken, sedan slutet av 1980-talet, dvs under samma period som Förintelsen på bred front slagit igenom i media, inom forskningen och i museivärlden. Cesaranis uppfattning, att ”uppsvinget” för Förintelsen snarare bör ses som ett uttryck för de amerikanska judarnas och staten Israels svårigheter att påverka politiken i för dem gynnsam riktning får alltså stöd av Ginsbergs studie.

Finkelstein har skrivit en hätsk pamflett. Många recensenter har anmärkt på tonen. Hånfullheten, arrogansen och spydigheten hör dock till genren. Värre är att författaren återkommande använder sig av förintelseförnekarnas språkbruk. Kapitelrubriker som ”Hoaxters, Hucksters and History” och ”The Double Shakedown”, är, liksom bruket av termer som ”Holocash” och hänvisningar till

David Irving, markörer som ofta förekommer i förintelseförnekarnas skrifter och på deras sajter på nätet; ett av de mest kända arbetena i vilket Förintelsens fakticitet ifrågasätts har, för att ge ett exempel, titeln *The Hoax of the Twentieth Century*. Finkelstein utnyttjar dessutom – medvetet eller omedvetet – ett antal antisemitiska stereotyper såsom bilden av judarna som förmögna och giriga, föreställningen om judarna som oerhört mäktiga samt inte minst myten om den judiska världskonspirationen. Finkelstein är givetvis inte någon förintelseförnekare. Däremot har han med sin bok gett dem som av olika skäl hävdar att Förintelsen aldrig ägt rum, att den är en skapelse av judarna och staten Israel för att pressa omvärlden på pengar och stjäla arabiskt land, ett rejält lyft. *The Holocaust Industry* håller redan, konstaterar Jonathan Metzger, på ”att bli en klassiker i historierevisionistiska [förintelseförnekarna kallar sig själva för revisionister, min anmärkning] och antisemitiska kretsar”. Finkelsteins påstående att det är ”Förintelseindustrins” företrädare som skapar antisemitismen – vars betydelse han i övrigt gör sitt bästa för att tona ner – slår således tillbaka på honom själv.

Finkelsteins bok har också av förklarliga skäl fått genomslag i den arabiska världen. Metzger skriver:

Nyligen uppträdde han [Finkelstein] i ett drygt två timmar långt telefonpanelprogram i qatarisk TV, som huvudsakligen riktar sig till tittare i arabiska länder, där all typ av icke-historierevisionistisk litteratur är bannlyst. I TV-programmet utvecklade Finkelstein sina teorier om judiska kapital-sugande konspirationer och bekräftade för judehatare som ringde in till programmet att deras förvridna världsbild var sann. I hela arabvärlden är såväl ’Schindler’s List’ som Primo Levis böcker om Förintelsen bannlysta. I stället översvämmas arabvärlden av antisemitisk propaganda – från nyöversättning av *Sions Vises Protokoll* till David Irving. I slutet av programmet berättade programledaren att Finkelsteins bok

RECESSIONER

höll på att översättas till arabiska av Libanons kulturdepartement och att den skulle distribueras till landets alla skolor. Finkelsteins log och gjorde segerstecken.

Pressreaktionerna visar emellertid att det inte bara är bland förintelseförnekare och i arabvärlden som *The Holocaust Industry* fått genomslag. Termen "Förintelseindustrin" har redan vunnit burskap. Möjligen kan detta förklaras med den skuldproblematik som omger såväl Förintelsen som Palestinakonflikten. Genom att framställa judar som giriga och mäktiga i färd med att pressa resten av världen på pengar, skrupelfritt utnyttjande det dåliga samvetet i såväl förövar- som "bystander"-stater, erbjuder Finkelstein avlastning. De som hyser antipatier mot judar och staten Israel, men till följd av tabuiseringen av antisemitismen efter 1945 inte kunna ge utlopp för dessa, kan med hänvisning till honom fritt ge utlopp för sina uppdämda frustrationer. *The Holocaust Industry* är kort sagt en obehaglig bok. Minnet av Förintelsen har förvisso missbrukats i olika sammanhang, men boken erbjuder, som Cesarani framhåller, inte någon lösning; den är i stället en del av problemet. Finkelstein har skapat en egen "Förintelseindustri". Med tanke på att boken säljer bra kommer han sannolikt att kunna göra sig en slant och att döma av en intervju i brittisk television avser han att behålla pengarna själv.

Lars M Andersson

Förändring av deltagandet i produktionen

Exempel från slutmonteringsfabriker i Volvo

Roland Ahlstrand

Sociologiska institutionen, Lunds universitet, 2000. 165 s.

I SIN AVHANDLING I sociologi, *Förändring av deltagandet i produktionen* (2000), formulerar Roland Ahlstrand den övergripande frågeställningen kring 1990-talets organisatoriska upp-

luckring av de tayloristiska principer som tidigare varit dominerande inom svensk bilindustri. Genom tre intervjubaserade delstudier i Volvos monteringsfabriker i Torslanda, Kalmar¹ och Tuve fokuserar Ahlstrand i första hand arbetares och arbetsledares förändrade arbetsuppgifter under början av 1990-talet. Det förment nya i den förändrade arbetsorganisationen är arbetarnas involvering i lagarbete och beslutsfattande samt att arbetsledarna tilldelats ett mer övergripande produktions- och personalansvar. Ahlstrand presenterar inledningsvis två oförenliga linjer enligt vilka denna utveckling kan tolkas och förstås: 1. Under intryck av japansk industriorganisation har svensk industri utvecklats på arbetarnas villkor mot vad som har kallats "det goda arbetet" (hävdas bl.a. av ledande bilindustriföreträdare). 2. Organisationsförändringar som inspirerats av japansk industriorganisation tenderar att öka förtryck och underordning och att otillbörligt standardisera arbetet (uppfattning inom industriforskarvärlden). Dessa båda konceptioner framställs i Ahlstrands text som vore de jämförbara vad gäller vetenskaplighet, vilket måste betecknas som anmärkningsvärt.

Det är författarens ambition att dels *beskriva* utvecklingen, dels presentera sin tolkning av hur utvecklingen bör *förstås*. Central plats i avhandlingen har frågeställningar kring *varför* svenska företag har intresserat sig för japansk produktionsorganisation och vilka de bärande organisationsprinciperna är.

Ahlstrand menar sig – i sin analys av förändringsprocessens *genomförande* – hämmad av en tillämpad generell teoretisk ram. Han redovisar att hans tidigare forskningsambitioner i ett annat projekt *inte* kunnat vidareutvecklas inom ramen för en generell teori; möjligheten att "få grepp om historiskt, konkreta förändringar" hade kringstrukturerats. *Hur* det teoretiska ramverket var till nackdel i forskningen informerar Ahlstrand inte om. Istället för att utgå från en viss begreppsapparat väljer Ahlstrand att försöka utveckla en egen i avslutning till analysen av empiriska data. När han emellertid uttrycker sina avsikter att an-

knyta till etablerad teori framstår resone-mangnet som inte helt konsistent. (sid. 17) Möjligen kan texten i denna del tolkas som ett uttryck för otillfredställelse med inordning under *en* teoretisk modell och en plädering för teoretisk eklekticism, något som åtminstone inom historievetenskapen inte brukar anses rekommendabelt.²

Under rubriken ”Teoretiska perspektiv” summeras hur japanska produktionssystem beskrivits på lite olika sätt men med ett gemensamt intresse för ”produktionsekonomi”. Ahlstrand tar delvis avstånd från detta intresse när han slår fast att *hans* uppmärksamhet är inriktad på vad japansk produktionsorganisation har betytt för *relationerna mellan de anställda*.

När det gäller de nordamerikanska och europeiska bilindustriernas intresse för japansk produktionsorganisation pekar Ahlstrand på hur den japanska bilindustrin ökade från 1% till 30% av världsproduktionen mellan 1955 och 1989. I produktivitetstermer överglänstes i slutet av 1980-talet de amerikanska bilfabrikerna med 50% och de europeiska med över 100%. Amerikanska och europeiska bilar var dessutom behäftade med bortåt 60% fler kvalitetsfel än japanska.

Japanska anställningsförhållanden kännetecknades av livstidsanställningar, lön efter senioritet, lönebonus kopplad till lönsamhet och arbetslag med decentralt ansvar. I jämförelse med det japanska produktionssystemet medförde det euro-amerikanska längre lagerhållningstider, lägre grad av arbetsrotation, fler yrkeskategorier, mindre tid för kompetenshöjning samt högre frånvarofrekvens. Ahlstrand noterar hur japansk industri varit inriktad på *kapitalrationalisering* snarare än *arbetskraftsrationalisering*. Det betyder att man främst eftersträvat att höja kapitalets omsättningshastighet i den enskilda produktionsanläggningen. ”Just in time” – minimerad lagerhållning – och kundorderstyrd produktion istället för fordistisk produktion utifrån prognostiserad efterfrågan har inneburit generell effektivisering.

Ytterligare incitament för omorganisation i effektivitetshöjande syfte utgjordes av att marknaden för bilförsäljning krympte och den internationella, särskilt den japanska, konkurrensen därmed skärptes i slutet av 1980-talet.

I Volvo skedde i början av 1990-talet en omorganisation med sikte på (flexibel) *kundanpassad produktion* istället för *volymproduktion*. Tre huvudmoment låter sig utkrystalliseras i den förändringsprocessen; kompetensutveckling, integrerad produktion och individualiserat lönesystem med bonus för gemensam prestation. Det integrerade produktionssystemet, vilket tilldrar sig Ahlstrands huvudintresse, sönderfaller i *kundstyrning* – produktionspersonalen kommunicerar direkt med kunden, *integration* – representanter för marknad, konstruktion och produktion samarbetar, *deltagande i nätverk* – tekniker och operatörer har kontakter med underleverantörer, kunder och återförsäljare, *flexibilisering* – främst förmåga bland personalen till snabba byten av arbetsuppgifter och *reflektion* – de anställda känner av kundernas krav och deltar utifrån dessa i utvärdering och utveckling av produktionsprocessen.³

Från en allmän diskussion om hur företag i egenskap av *organisationer* manifesterar tillhörighet och delaktighet och hur dessa konstitueras i företags *auktoritets- och beslutssystem* konstaterar Ahlstrand att det i Volvos fall varit just auktoritets- och beslutssystemet som genomgått en omvälvning som medfört konsekvenser för relationerna mellan de anställda; cheferna, arbetsledarna, arbetarna och tjänstemännen. Individens position i auktoritets- och beslutssystemet bestämmer hans/hennes tillgång till företagets resurser, framför allt *makt* – att inneha makt/att utöva makt – som utgår från *beslutsrätt och kunskaper*. Ahlstrand visar hur företaget valt att utifrån en *kvalificeringsstrategi* genomföra övergången från volymproduktion till en mer kundanpassad produktion.⁴ Kvalificeringsstrategin innehåller vid sidan av rent kompetenshöjande moment kriterier som skiljer ut okvalificerade arbetare

RECENSIONER

från kvalificerade. Det är de som *deltar* i förändringsarbetet och anses kvalificerade som kommer i åtnjutande av kompetensutveckling och avancemang i företaget. På så sätt tenderar skillnader som redan existerar mellan olika anställda att förstärkas. Ahlstrand poängterar att förhandlingsparterna, alltså även fackliga företrädare, varit relativt överens om kvalificeringsstrategins tillämpning och att det även från politiskt håll pekats på vad den privata industrisektorn borde göra i den riktningen.

Avgörande för omorganisationen har varit att ledningarna för produktionsenheterna, i kraft av koalitioner med fackliga företrädare, kunnat kombinera beslutsmyndighet och problemtolkningsföreträde med förändringslegitimitet. Därigenom har förändringsprocessen kunnat genomföras relativt konfliktfritt.

I förändringsarbetet med att bryta ned de traditionella kompetens- och auktoritetsrelationerna öppnade företagsledningarna för såväl chefer som arbetsledare och montörer (arbetare) för *deltagande* i förändringsprocessen. Chefer och arbetsledare skulle släppa den gamla expertrollen, tona ner styrningen av montörerna och istället delegera och motivera. Däremot skulle de vidga sitt inflytande över tjänstemannaspécialisterna. Montörerna fick ett större ledningsansvar själva och ålades ett visst administrativt arbete. Att de lokala fackföreningarna relativt oförbehållsamt deltog förklarar Ahlstrand dels med en växande allmän medvetenhet om den hårdnande internationella konkurrensen, dels med att gamla eftersträlvade fackföreningskrav kunde tillgodoseas; kompetensutveckling, delaktighet i produktionsledningen och relativ trygghet för dem som omorganisationen inkluderade. För arbetsledarna öppnades nya karriärvägar bort från det operativa arbetet när de övertog delar av det traditionella tjänstemannarbetet. De vars traditionella kompetensrevir inskränktes var således tjänstemannagrupperna. Representanter för tjänstemannafacken utblev också mycket riktigt från samarbete kring omorganisationen. För att här anknyta till en större debatt kan noteras att i Ahl-

strands studie ett växelspel mellan *interna* och *externa faktorer* utgjort plattform för arbetets omorganisation på de enskilda arbetsplatserna.

En konsekvens av kvalificeringsstrategin blev att de som motsatte sig förändring inte ansågs kompetenta eller kapabla för de nya arbetsuppgifterna utan omplacerades, erbjöds avtalspension eller helt enkelt avskedades. Strategin blev således ett instrument för selektion av anställda.

Beträffande omorganisationens drivkrafter kombinerar Ahlstrand strukturella förhållanden med ett historiskt aktörsperspektiv. Sålunda framhålls såväl den ökade internationella konkurrensens som enskilda företagsledares, t.ex. förre Volvochefen PG Gyllenhammars, och fackliga organisationers obestriddiga betydelse. Kompetensutveckling och integration som medel för ökad kvalitet och kortare leveranstider prioriterades. I denna effektiviseringsprocess ersattes obsoleta tayloristiska moment i produktionssystemet med japanska/"toyotistiska". En angelägen diskussion som helt lämnas åt sidan i Ahlstrands avhandling är den, vilka *olika* tolkningar av *taylorism* som de facto figurerar inom forskningen i ämnet. Reduceras begreppet till bara *arbetsdelning* eller har taylorism i grunden också inslag av elitistisk ideologi om maktutövning på arbetsplatsen? Frågan huruvida taylorism huvudsakligen ses som en samling organisatoriska tekniker för *arbetsledning* eller som ett uttryck för *makt och kontroll* i produktionen har omedelbara och långtgående konsekvenser för förståelsen av den aktuella omorganisationen i Volvos monteringsanläggningar.⁵

Omorganisationens konkreta resultat i produktionen kan representeras av den största av de undersökta produktionsenheterna, Torslandafabriken: Beträffande *kvalitet* minskade antal fel från index tio till index sju och när det gäller *leveranstider* skedde en förkortning från i genomsnitt åtta veckor till sex veckor. Antalet mantimmar per producerad bil sänktes från 75 till 42, vilket innebar en markant *produktivitetsoökning*.

Det ekonomiska utfallet av omorganisationen blev således otvetydigt positivt. När det gäller konsekvenserna för lönearbetarkollektivet har kvalificeringsstrategin medfört ökad styrka för dem som ansetts kvalificerade medan de som bedömts som otillräckligt kvalificerade exkluderats från arbete och karriärmöjligheter. Omorganisationen så som den gestaltades i Volvos monteringsfabriker under 1990-talet riskerar att bidra till arbetsmarknadens differentiering i hel- resp. deltidsanställda, tillfälligt anställda och långtidsarbetslösa; en problematik som har behandlats av bl.a. de internationellt uppmärksammade – med just bilindustrin som särskilt kompetensområde – industrisociologerna Horst Kern och Michael Schumann.⁶

Det finns anledning att åtminstone från historievetenskapliga utgångspunkter kritisera Roland Ahlstrands avhandling för brister vad gäller teoretisk tillämpning och relevans och för en stundtals otillräcklig begreppsanalys.⁷ Frånvaron av genusanalys och frågor kring etnicitet är påfallande. Hur har omorganisationen och dess kvalificeringsstrategi t.ex. påverkat könsarbetsdelning och etnisk utslagning? Här kunde man vänta sig en utförligare diskussion. (se sid. 74 ff)

Samtidigt med den uttalade kritiken skall ändå sägas att undersökningens resultat röner stort arbetslivshistoriskt intresse och väsentli-

gen bidrar till att vår kunskap om *den tredje industriella revolutionen* ökar.⁸

Staffan Stranne

- 1 Kalmarfabriken lades ner sommaren 1994.
- 2 Se t.ex. Sven-Eric Liedman "Humanistiska forskningstraditioner i Sverige", *Humaniora på undantag?*, red. Tomas Forser (1978) och Lars Ekdahl, "Från teoretiskt kaos till..." *Häftet för kritiska studier* 1–2, 1993
- 3 Typologin har hämtats i Göran Brulin/Tommy Nilsson, *Läran om arbetets ekonomi. Om arbete och produktivitet i modern produktion* (1995)
- 4 Jfr "high volume – high value"; Robert Reich, *Arbetets marknad inför 2000-talet* (1991)
- 5 Jfr Alf Johansson, *Arbetarrörelsen och taylorismen. Olofström 1895–1925* (1990), sid. 285
- 6 T.ex. Horst Kern/Michael Schumann, *Das Ende der Arbeitsteilung?* (1990)
- 7 Se Ingemar Norrlied, *Prövbarhet och relevans – Om minimikrav, optimumnormer och historieforskningens interna etiska kod* (1999)
- 8 Se t.ex. Lars Magnusson, *Den tredje industriella revolutionen* (1999)